

УНІЯТИ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ

В. Г. КОРОЛЕНКА

UNIATES IN THE LITERARY WORKS

OF V. G. KOROLENKO

A Thesis

Presented to

The Faculty of Graduate Studies and Research

University of Manitoba

In Partial Fulfillment

of the Requirements for the Degree

Master of Arts

by

John S. Muchin

August 1972

ACKNOWLEDGEMENT

This dissertation was prepared under the guidance of Professor J. Rozumnyj, to whom I express my sincere thanks.

Thanks are due also to Professor J. B. Rudnyckyj, Head, Department of Slavic Studies, who encouraged me into graduate studies and was my first professor in the Department of Slavic Studies.

My special thanks to my wife, Halyna, for her encouragement, patience, reading of the manuscript, and preparation of the typescript.

ABSTRACT

The persecution of the Uniate Church (present name: Ukrainian Catholic Church) in Eastern Europe began in the middle of the 18th century and with the exception of brief intervals in time continues today. This church was under greatest pressure at the time when Western Ukraine and Belorussia became integral parts of the Russian Empire. The Russian Orthodox government issued an official law regarding the prohibition of this Church, and forcibly converted its faithful to Orthodoxy.

Although the 19th century was the golden age of humanist tendencies in Russian literature, yet in one hundred years this literature has not produced any literary work concerning the cruel liquidation of the Uniate Church and the inhuman persecution of the Uniate faithful. The first writer to touch upon this theme was V. G. Korolenko, having written three literary works in which he portrayed the tragic situation of the Uniate faithful.

Many critical works have been written about the creative output of V. G. Korolenko, but none of them analyse his works from a view clearly directed in defense of the rights of the Uniate Church in Ukraine.

The purpose of this dissertation is to examine the development of Korolenko's philosophy of life and to analyse the idealistic and ethical aspect of his works, dedicated to the persecuted faithful of the Uniate Church.

The dissertation consists of five chapters and an appendix. The first part of the second chapter concerns itself with an overall view of the formative years of Korolenko's life. This part examines the complex inner spiritual conflicts of two religions and two nationalities experienced

by Korolenko. The latter part of the second chapter depicts the idealistic aspect of his works as well as an assessment of himself. Chapter three is divided into two parts: an introduction in which Korolenko's views on the Uniate faith are presented and an analysis of the literary works which portray the fate of the faithful of the forbidden Uniate Church.

The analysis includes three works. The short story, In Bad Company (V durnom obshchestve), depicts the position of the Uniates in Volynia after the reform of 1861 when they were cruelly persecuted, especially after the Polish uprising of 1863, under the pretext of support for the Polish nationalist movement and Roman Catholicism, although really Roman Catholics themselves for many reasons renounced the Uniates. The short story, The Tzar's Coachmen (Gosodarevy iamshchiki), is a work about the bitter fate of a Uniate exiled in Siberia, who even in hard circumstances of life remains faithful to his faith. Without a tongue (Bez iazyka) is a short story about the emigration from Volynia to the United States of "orthodoxified" Uniates - Ukrainians who expect to form a Ukrainian colony and to revive the old Uniate Church.

The analysis showed that V. G. Korolenko was a great propagator of religious freedom and especially passionately defended the right for the existence of the Uniate Church within the Russian Empire. Being a child of a Polish Roman Catholic mother and a Ukrainian Orthodox father, V. G. Korolenko grew up in an atmosphere of inner religious and national conflict, which to a great extent is reflected in his literary works. This inner turmoil V. G. Korolenko experienced even more so because these two churches were constantly hostile towards each other. Therefore, the Uniate Church provided Korolenko with an outlet for his spiritual existence. The banning

of this Church was like a direct affront to his turmoiled spirituality, which was in search of inner equilibrium and synthesis.

V. G. Korolenko never declared that the Uniate faith was more acceptable to him than Roman Catholicism or Orthodoxy. Nevertheless, his works, written in defense of that faith, suggest that the Uniate Church was naturally more compatible with his mentality than other religions. For this reason, in all Russian literature, only V. G. Korolenko devoted much attention to this theme.

СПИСОК ВЖИВАНИХ СКОРОЧЕНЬ У БІБЛІОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ¹

АН - Академія наук
акц. - акціонерне
в. - век
вид-во - видавництво
вып. - випуск
ГИЗ - Государственное издательство
Гос. - государственное
держ. - державне
др. - другие
изд. - издание
изд-во - издательство
кн. - книга
ЛНВ - Літературно-Науковий Вісник
лит-ра - література
літ-ра - література
НТШ - Наукове Товариство ім. Шевченка
общ. - общество
ред. - редакція
стор. - сторінка
стр. - страница
С.-Петербург /СПБ/ - Санкт Петербург
т-ва - товариства
тип. - типографія
худож. - художньої, художественной
ч. - частина
цит. - цитована

b. - Band
p. - page
s. - stronica
v. - volume

¹ За зразком Конгресової Бібліотеки: "Slavic abbreviations." Rules for descriptive cataloging in the Library of Congress. Washington, The Library of Congress, 1949, p. 124.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ	СТОР.
I. ВСТУП.....	1
II. ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ В. КОРОЛЕНКА.....	5
1. Дитячі й студентські роки.....	5
2. В. Короленко й література.....	37
III. УНІЯТИ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ В. КОРОЛЕНКА.....	42
1. Вступ.....	42
2. <u>В поганому товаристві</u>	50
3. <u>Государеві ямщики</u>	65
4. <u>Без язика</u>	81
IV. ВИСНОВКИ.....	105
V. ДОДАТКИ.....	110
1. "Віра батьків".....	111
2. "Ув"язнення графа Шептицького".....	123
3. Хронологічний список творів В. Короленка з українською тематикою.....	130
VI. БІБЛІОГРАФІЯ.....	135

РОЗДІЛ I

ВСТУП

1
Переслідування уніятської церкви на Сході Європи почалося з того часу, як територія, на якій ця церква існувала /Західня Україна, Білорусь/, стала складовою частиною російської імперії, особливо після останнього розподілу Польщі в 1794 році.

2
Насильне навертання уніятів на православ"я почалось ще за царювання Катерини II. Після малої перерви ця акція знову посилилася при царюванні Миколи I, коли уніятську церкву було офіційно заборонено в 1839 році.

Остання хвиля нищення вогнищ уніятської віри, що супроводжувалась жорстоким терором, почалася після придушення польського повстання в 1863 році. Під фальшивим претекстом у підтримці польського націоналізму та католицизму, уніяти на Волині, Холмщині та Білорусі були цілком зліквідовані примусовим приписуванням до православних парафій, а вірних невідступників від своєї релігії висиланням у Сибір.

1
"Унія /церк.; лат. єднання/. Злиття віровизнань православного й католицького, причому з одного боку визнається головство папи, чистилище, походження Св. Духа і від Сина, з другого боку дозволяється одруження світського духовенства та богослуження рідною мовою, із збереженням східніх обрядів." /Энциклопедический словарь. С.- Петербург, Тип. Брокгауз - Ефрон, 1902. том 34-А, кн. 68, стр. 818./ Переклад мій - І. М.

2
Термін "уніят", "греко-уніят" вживається В. Короленком у його творах. Цей термін також вживається, як синонім до терміну "греко-католик". /Енциклопедія українознавства в двох томах. Під ред. В. Кубійовича і З. Кузелі. Мюнхен, 1949- том 1, стор. 609-616. Підрозділ: "Українська церква від ХУІІІ ст."/ . Сьогодні офіційною назвою цієї церкви є Українська Католицька Церква.

Хоч XIX століття було золотим віком російської художньої літератури, що щедро відгукувалась на різні проблеми внутрішнього життя імперії, проте ця література не спромоглася збагатитись за сто років жодним твором на тему негуманної ліквідації закоріненої уніятської віри та жорстокого переслідування її послідовників.

Перший, хто торкнувся проблеми покривджених уніятів у російській імперії, був Володимир Галактіонович Короленко /1853-1921/ - один з найвидатніших російських письменників-гуманістів кінця XIX і початку XX століття, який усе своє життя і всю свою літературну творчість присвятив обороні покривджених. Більшість його творів була присвячена обороні неросійських народів. Будучи великим пропагатором свободи, зокрема релігійної та національної, Короленко палко боровся мултанських вотяків від необгрунтованих обвинувачень у ритуальних злочинах /Мултанское жертвоприношение/; виступав проти чорносотенних погромів євреїв та на судових процесах в обороні їх /Дом #13, Дело Бейлиса/; проти розпалювання релігійної ненависти до полонених турків-магометан /Крест и полумесяц/ і, врешті, був великим оборонцем прав уніятської /греко-католицької/ церкви в російській імперії.

В. Короленко написав три оповідання, в яких змалював життя покривджених послідовників уніятської віри: В дурном обществе /В поганому товаристві/, Государевы ямщики /Государеві ямщики/, Без язъка /Без язика/. Хоч ці твори були під розглядом критиків творчості В. Короленка, проте вони не розглядали їх під кутом ідейно-етичного задуму автора.

Ціллю цієї дисертації є проаналізувати ці твори й

насвітлити важливий аспект Короленкової творчості, а саме долю уніятської церкви та її послідовників. Розгляд кожного твору включає: передісторію написання твору /мотиви й обставини/, характеристику героїв з їх національними й релігійними прикметами та інші елементи твору, що пов'язують його з уніятською проблемою. Кінець кожного аналізованого твору завершений висновками.

Перевірка матеріалу про В. Короленка виказала, що про нього та його творчість написано багато критичних праць, проте жодна з них не підкреслила проблеми уніятів у його творчості. Це перша спроба проаналізувати твори В. Короленка, в яких він торкнувся уніятської проблеми. Ці твори не втратили своєї актуальності й сьогодні. Переслідування уніятської віри російською державною політикою тягнеться близько 200 років. Це переслідування й далі продовжується в СРСР, де в 1946 році зліквідовано уніятську церкву в Західній Україні, а ієрархію заслано в Сибір.

Перевірка джерел та їх використання було максимальне завдяки міжбібліотечній обслузі через випозичання та технічний спосіб репродукції друкованого матеріалу. Ввесь бібліографічний матеріал, що подається в Розділі УІ, був перевірений, за виключенням Полного собрания сочинений, /Посмертне видання. Харків - Полтава, 1922-29/, що доступне лише в межах СРСР. Ця бібліографія включає всі твори В. Короленка: збірки, монографічні праці, статті, листування та літературу про нього /бібліографії, збірники, монографії, статті російською, українською, англійською та польською мовами/.

Теза складається з п'яти розділів та додатку. Другий розділ у першому підрозділі включає огляд формуючого дитячого й студентського періоду життя В. Короленка /1853-1876/. У ньому аналізується складний внутрішній світ дво-релігійної й дво-національної душі Короленка, що вплинув на формування його світогляду. В другому підрозділі висвітлюється погляд на ідейний аспект творчості Короленка, а також вислови його про себе. Третій розділ складається з двох частин: вступу, в якому подається погляд В. Короленка на уніятську віру та аналіз художніх творів, в яких змальовується доля послідовників забороненої уніятської віри. В розділі четвертому подані висновки з досліджень. Додатки в п'ятому розділі включають переклад на українську мову двох статей В. Короленка: Віра батьків, Ув'язнення графа Шептицького, а також хронологічний список творів В. Короленка з українською тематикою. В шостому розділі подана класифікована бібліографія.

РОЗДІЛ ІІ

ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ В. КОРОЛЕНКА

1. Дитячі й студентські роки

У російській літературі ХІХ століття, мабуть, не знайдеться іншого письменника, літературна творчість якого була б так тісно пов'язана з його особистим життям, як у В. Короленка. Біограф Короленка Ф. Батюшков каже, що "В Короленке почти невозможно отделить писателя и человека, в виду большой субъективности приемов его творчества..."¹ Подібно висловлюється про Короленка літературознавець А. Лаврецький, кажучи, що "Художник, публицист и общественный деятель, Короленко представляет настолько целостное явление, что нельзя понять ни одного из этих аспектов его разносторонней личности вне их единой связи."²

Літературний критик і близький співробітник Короленка в редагуванні журналу Русское богатство А. Горнфельд так висловився про його творчість: "Лучшее произведение - он сам, его жизнь, его существо."³

Тому для глибшого зрозуміння будь-якого твору В. Коро-

¹ Ф. Д. Батюшков. "Владимир Галактионович Короленко". /История русской литературы XIX в. Под ред. Д. Н. Овсянникова-Куликовского. Москва, "Мир", 1911, том 5, стр. 171./

² А. Лаврецький. "Короленко". /Литературная энциклопедия. Москва, Изд. Комм. Академии, 1929- том 5, стр. 488./

³ А. Г. Горнфельд. "В. Г. Короленко". /Памяти Вл. Г. Короленко. Под ред. В. А. Мякотина. Москва, "Задруга", 1922, стр. 32./

лення необхідним є ознайомлення з його особистим життям, що стосується до періоду написання даного твору.

Найкращим і найавтентичнішим документом про Короленка є його власна Історія мого сучасника,¹ яка починає його життєпис від дитинства й доводить до 1885 року, коли він повернувся з сибірського заслання до Нижнього Новгороду, де одружився та прожив одинадцять років. Цей незакінчений твір, який Короленко почав писати в 1905 році й продовжував аж до смерти /1921 року/, вийшов у чотирьох частинах.²

Хоч у передмові до першої частини цього твору автор застерігається, що це не біографія та що він не дбав про повноту біографічних відомостей, проте майже всі його біографи черпали інформації про нього саме з цього твору від часу появи його в пресі.³

Згодом виявилось, що Короленко написав був багато більше біографічних заміток на замовлення різних видавництв ще до появи першої частини Історії мого сучасника. Одначе

¹ В. Г. Короленко. Історія мого сучасника. Переклад з російської Й. Багмута. /Короленко, В. Г. Твори в чотирьох томах. Переклад з російської. Київ, Держ. вид-во худож. літ-ри, 1953-54. том 3-4./

² Продовження Історії мого сучасника завершила на початку 30-х років старша донька Короленка, Софія, на основі його чорновиків та записних книжок. Ці праці вийшли друком пізніше. /С. В. Короленко. Десять лет в провинции. Ижевск, Изд-во "Удмуртия", 1966. 220 стр. Период: 1885-1896; Книга об отце. Ижевск, Изд-во "Удмуртия", 1968. 384 стр. Период: 1896-1921/.

³ Перша частина вийшла в 1906 році в журналі "Современные записки". /Короленко, В. Г. Твори в чотирьох томах. Переклад з російської. Київ, Держ. вид-во худож. літ-ри, 1953-54. том 3, стор. 669/.

жодну з них не пропустила цензура й вони побачили світ багато пізніше, а деякі аж після смерти автора. На жаль, у жодній з автобіографій Короленка /він взагалі не любив багато писати про себе/, ані в інших монографічних працях про нього, не приділено належної уваги саме періодові формування його характеру та світогляду, тобто шкільних та гімназійних років. Цей період позначився на всьому його житті та вплинув на його літературну творчість з її різноманітною тематикою та ідейним змістом. Це зробив сам Короленко в першій частині Історії мого сучасника, яка охоплює період його дитинства та юності. Аналіз цього періоду дає відповідь на багато загадкових питань, що стосуються й особи письменника і його літературних надбань.

1

У найбільшій своїй біографії Короленко так говорить про себе:

Родился я в 1853 году, в Житомире, губернском городе Вольнской губернии.... Сельское население в нем - малороссы; помещики и вообще среднее сословие по большей части поляки, с примесью русского чиновничества; наконец в городах много евреев. Семья моих родителей была смешанная. Мать - полька, дочь арендатора /посессора/. Отец² - малоросс по происхождению, дворянин Полтавской губернии. Дед мой по отцу был уже чиновник, начальник таможни в Радзивиллове, но прадед, сколько мне известно, был каким-то казацким старшиной, выходцем /по словам отца/ из Запорожья. В семье моего деда-чиновника говорили не иначе, как по-малорусски. Мы с детства знали три языка: польский, русский и малорусский.... Отец мой был уездным судьей... Это был человек неподкупной честности и очень гуманный...¹

1

В. Г. Короленко. Неопубликованная автобиография В. Г. Короленко. Под ред. А. В. Храбровицкого. /Академия наук СССР. Отделение литературы и языка. Известия. том ХУІ, вып. 1, стр. 73./

2

Батько В. Короленка, Галактіон Афанасійович /1810-1868/ - православний; мати, Евеліна Йосифівна /1833-1903/ - римо-католичка. Діти хрещені у батьковій вірі. В родині існувала повна релігійна толерантність.

Доповнюючі дані до цього знаходимо в його Історії
мого сучасника,¹ де він каже, що "за сімейним переказом рід
 наш ішов від якогось миргородського полковника, що дістав від
 польських королів гербове дворянство." /стор. 16/. Як доказ
 цього в родині збереглася також своєрідна печатка з "гербом",
 на якій був зображений човен з двома собачими головами на носі
 й кормі із зубчастою вежею посередині. Називалась "ця штука
 по-польськи досить дивно: "Korab i Łodzia"/ковчег і човен/."
 /стор. 16/. Який смисл мав цей герб,² батько не міг пояснити.
 Далі Короленко каже, що "Мій прадід, зі слів батька, був пол-
 ковним писарем, дід - російським чиновником, як і батько.
 Кріпосними душами і землями вони, здається, ніколи не володі-
 ли... Відновити свої потомствено-дворянські права батько
 ніколи не прагнув..." /том 3, стор. 17/.

Із приміток до твору довідуємося, що не тільки мати
 Короленка була полькою, але й тато його був напів поляком, бо
 батько його батька, Афанасій Яковлевич /1787-1860/ був жона-
 тий з полькою Єввою Мальською.³

¹
 В. Г. Короленко. Твори в чотирьох томах. Переклад
 з російської. Київ, Держ. вид-во худож. літ-ри, 1953-54.
 том 3.

Цитати з зазначенням у дужках числа сторінки стосують-
 ся лише цього твору.

²
 З. Бараньскі на основі Польської шляхетської енцикло-
 педії, том 2, стор. 283, твердить, що "Ród Korolenków miał prawo
 pieczętować się jednym z najstarszych herbów polskich "Korab z
 Łodzią." (Zbigniew Barański. "Władzimirz Korolenko i literatura
 polska". Slavia orientalis, 1959, #2-3, s. 6.)

³
 В. Г. Короленко. Твори..., цит. праця, том 3,
 стор. 670.

Короленко пам"ятає себе з дитинства, коли йому мав іти другий рік. Він ріс здоровим, був дуже чутливим і пам"ятливим. Часто зачаровувався шумом лісу, зірками, заслуховувався в страшні казки, які розповідала дітям нянька Ганнуса та куховарка пані Будзинська. Хоч у родині батьки розмовляли з дітьми польською мовою, проте прислуга, яку мав батько Короленка, як суддя, говорила по-українському.

Українська мова була другою, яку чули діти від прислуги та на вулиці. В сусідстві Короленків жив поляк Уляницький, який практикував купівлю хлопчиків для власної обслуги. Один з них звався Мамерик, якого пан Уляницький жорстоко карав, та якого дуже жалували малий Володимир з своїм братом. Мамерик розмовляв тільки українською мовою. Особливо запам"ятався момент, коли Мамерик вирішив утікати від свого власника, заявивши їм: "Не піду. Лучче утоплюся в криниці." /том 3, стор. 59/. Володимир з братом довго відвідував схованку хлопця, приносячи йому їжу та співчуваючи, аж доки він не зник кудись.

Про знання мов Короленко згадує, що

... В перші роки мого дитинства в нашій сім"ї польська мова панувала, але поряд з нею я чув ще дві: російську й малоросійську. Першу молитву я знав по-польськи й по-слов"янськи, з сильними перекрученнями на малоросійський лад. Чисту російську мову я чув від батькових сестер, але вони приїжджали до нас рідко.¹ /том 3, стор. 95/.

Оскільки в родині спочатку була польська мова, то й читати навчився Короленко спочатку по-польськи. Першою книжкою, яку він прочитав, була повість польського письменника

1

Російську мову Короленко почав вивчати в пансіоні Рихлінського. Про це він згадує так: "Я тоді вчився ще в пансіоні й тільки-но починав знайомитися з російською граматикою (по-польськи я говорив і писав тоді краще)." /том 3, стор. 602/.

Йосифа Корженіовського Хомка з Сандомира, про яку Короленко зберіг добрий спогад, а засно й про польську літературу того часу. /том 3, стор. 76/. Першою школою для шестирічного Володимира був "маленький польський пансіон пані Окрашевської" в Житомирі. В цьому пансіоні, крім польської мови, навчали також мови французької. Він пригадує, як тут учителька особливо заставляла його "витверджувати польською мовою історичні пісні Немцевича." /том 3, стор. 83/. Згодом його перевели до більшого пансіону, пана Рихлінського, /далекого родича по матері/, де було більше вчителів і більше навчальних предметів. Учителі були різних національностей: поляки, українці, німці, французи.

Першу театральну виставу Короленко теж бачив польську, під назвою Урсула, або Зігізмунд III. Це історична драма, в якій на сцені малий Володимир уперше побачив прекрасне історичне минуле Польщі - шляхту, козацьких ватажків. Він згадує, що для нього ця п'еса

... була пройнята особливим колоритом, і на мене відразу повіяло історією, чимсь романтичним, колись живим і блискучим, але яке вже відійшло туди, куди на моїх очах пішов і останній "старополяк"... Коляновскі. /том 3, стор. 96/.

А в другій сцені тієї ж п'еси:

... два брати Зборовскі, ватажки козаків, що воювали за славу короля і Польщі в татарських степах, ображені якимсь негідним вчинком... виголошують перед... тронем палкі промови, а на закінчення кожен з них здіймає криву шаблю, прощається з нею й гордо кидає її до ніг короля... І знову гримить залізо, рух обурення і жаху, а в центрі - горді постаті суворих козацьких вождів. /том 3. стор. 97/.

Короленко пригадує, як його дитяче серце запалало незбагненим почуттям лицарства, та скоро він з сумом відчув, що минуле батьківщини його матері, колись блискуче, шумне, при-

вабливе відходило назавжди, залишаючи за собою останні відблиски слави. Він признається, що побачена драма вдарила в його "голову, як міцне вино, оп"янінням романтизму...", а далі каже:

Коли б у той час хто-небудь розкрив мою дитячу душу, щоб визначити по ній ознаки національності, то, мабуть, він вирішив би, що я зародок польського шляхтича вісімнадцятого століття, громадянин романтичної старої Польщі, з її безмежним свавіллям, хоробрістю, пригодами, блиском, дзвоном чаш і шабель. І, мабуть, він був би правий. /том 3, стор. 97-98/.

Хоч польські театри в Житомирі скоро замовкли, проте минуле старої романтичної Польщі все ще залишалося в душі Короленка. Він не раз, граючись з братом, пробував наслідувати польських лицарів, або козацьких ватажків. Проте захоплення романтикою минулого зустрічалось з реальністю сучасного життя. Серед народу поширювалося знаменне "Щось буде",¹ що віщувало скоре скасування кріпацтва. Розносились чутки

... про "золоті грамоти", про те, що мужики не хочуть більше бути панськими, що Кармелюк повернувся з Сибіру, виріже всіх панів по селах і піде з мужиками на місто. Невідома країна за межами міста уявлялася після цих розповідей темною, загрозливою, освітленою червоними загравами пожеж..... /том 3, стор. 75/.

Все було в напруженні, скасування кріпацтва хвилювало багатьох. Це була велика й складна проблема: селянство чекало реформи, хотіло звільнитися від кріпацької залежності;

¹
Вираз "Щось буде" був на устах українських селян-кріпаків, як своєрідне віщування, що поширювалося напередодні скасування кріпацтва /1861 року/. Цим чуткам та подіям, які породжували їх, Короленко присвятив восьмий розділ своєї Історії мого сучасника під назвою "Щось буде". /том 3, стор. 62-75./

"Щось буде" було надруковане ще в 1892 році, як частина іншого незакінченого оповідання - На світанку. Пізніше дещо в скороченні ввійшло до Історії мого сучасника, кн. 1, розділ VIII.

натомість пани були стурбовані, бо це позбавило б їх дармової сили. Не без причини польський національно-революційний рух на початку 60-х років мав серед своїх прихильників найбільш завзятих учасників повстання 1863 року саме польську шляхту, якій кріпацька реформа приносила руїну їхніх замків. Зі свого боку російський уряд, закріплюючи свої позиції на території недавно розпарцельованої Польщі, переслідував польські національні тенденції. Це особливо відчувалося на Волині, де пануючою клясою була, переважно, польська шляхта, а її противником – українське селянство, яке воліло російські пореформні порядки, аніж давньо-польські.

Розуміли це й батьки Короленка. До 1861 року, коли Володимирові було вісім років, в родині Короленків панувала тільки польська мова. Це було саме напередодні польського повстання. Часи були неспокійні й багатьох підозрівалось у симпатіях до польських революційних рухів. Оскільки в родині Короленків розговірною мовою була мова польська, то ця родина була теж на списку "ополячених" і батько, як російський урядовець, очевидно, боявся за свою посаду. Одного дня він скликав усю родину й заявив категорично:

– Слушайте, діти, ви – росіяни і з цього дня повинні говорити по-російськи.

Після цього вперше у нашій "ополяченій" сім'ї зазвучала повсякденна російська мова. Ми прийняли цю реформу досить безтурботно, мабуть, навіть з задоволенням, – це вводило до нас щось нове, – але причини, які викликали її, лишалися нам чужі.... /том 3, стор. 98/.

Навесні 1863 року почалося польське повстання, яке захопило й західні землі України. Майже вся польська молодь пішла до лісу, в партизани. В родині Короленків ішов спір

"хто-за-кого". Батько, як російський службовець, був проти повстання, а мати й діти /в тому числі й Володимир/ співчували полякам. Вся рідня по матері була по стороні Польщі.

У молодого Володимира відбувається трагічне роздвоєння душі. Однак він дуже любить маму та ходить з нею, всупереч порад батька, до костьолу молитися за долю Польщі. Одного разу, в костьолі почався спонтанний патріотичний спів, який автор пригадує так:

... Ближче, дужче, голосніше, стройніше, і, нарешті, під склепінням костьолу загремів і покотився хвилями злагоджений тисячоголосий хор, а десь у височині над ним гудів глибокий рев органа... Мати стояла навколішках і плакала, закривши лице хусткою. /том 3, стор. 102/.

Володимирові здавалося, що його щось підхопило й понесло у височінь з дивними видіннями. І раптом хтось крикнув: "Козаки!" /донські - І. М./ І Володимирові ввижається, як реальність, нова картина:

... Козаки! Вони вриваються в костьол. Біля вівтаря на підвищенні стоїть священник, біля його ніг жінки і серед них моя мати. Козаки шикуються в ряд і ціляться... Але в цей час маленький хлопчик вибігає на східці і, розстібаючи на грудях свій козакин, говорить гучним голосом:

- Стріляйте в мене... Я - православний, але я не хочу, щоб зневажали віру моєї матері... /том 3, стор. 103/.

Насправді козаки не стріляли. Вони заборонили лише співати патріотичних пісень, але малий "романтик" Короленко признається, що він був настільки схвилюваний у тому моменті, що якби насправді козаки ввірвались у костьол, він зробив би так, як йому ввижалося. Та скоро настрої до козаків змінився. Козаки стояли постоем у них на дворі й дозволяли дітям бавитись коло них. Володимир захоплювався їздою козаків на конях і запам'ятав, як один з них у певному настрої викрикував:

"Ех, ви, ляшки! Куди вам бунтуватися! От побачите: коли-небудь Дон трусоне матінкою-Москвою... Так вже трусо-не... Не по-вашому." /том 3, стор. 105/.

Володимир знову відчуває душевне роздвоєння. Йому сниться сон, ніби, поляки перемагають і переслідують бідних солдатів, які були в їхньому дворі, він відчуває до них симпатію:

... ці люди були мені тепер близькі й дорогі, і мені було їх шкода, як рідних. "Це тому, - подумав я, ... що вони росіяни і я росіянин". Але я помилявся. Це було тільки через те, що вони люди... І скоро моє співчуття перемістилось. /том 3, стор. 107/.

Польське повстання заломилось. Російське військо вилловлювало повстанців, а серед них багато близьких і далеких родичів Короленка. Він каже, що "Починалось 'торжество переможців' і розплата." /том 3, стор. 108/. Одних з них карали на місцях, інших висилали на каторгу в Сибір. Батько Короленка, всупереч своїй волі, але як суддя, мусів "згідно закону" судити також і своїх близьких родичів.

У цей час почався утиск на всі польські публікації, на місце яких присилались переважно офіційні російські видання, про які Короленко відзивається досить зневажливо:

... російська література вперше стала перед мною у вигляді одного тільки "Вестника Юго-Западной и Западной России", що видавалася з метою обрусіння... Щодо змісту це була грубо-тенденційна стряпня. Всі росіяни зображались героями добродетності, а з поляків хоршими змальовувались тільки ті, хто зраджував своїх співвітчизників... Все це залишало в душі осадок свідомої неправди та відсутності смаку.

Зрозуміло, що ця література анітрохи не захоплювала і не переконувала... Тому я думаю, що коли б хто-небудь зумів розкрити мою душу, то і в цей період мого життя він би напевно знайшов, що найбільшу питому вагу мали в ній ті почуття, думки, враження, які вона діставала від мови, літератури і взагалі культурних впливів батьківщини моєї матері. /том 3, стор. 112/.

Короленко пригадує, що в часи російської пацифікації поляків, батько його помагав деяким польським інтелігентам переховувати їхню літературу. В його кімнаті були звалені друковані матеріяли конфіскованої друкарні польського поета Олександра Грози, які Володимир "жадібно читав". /том 3, стор. 111/.

Скоро, однак, молодий Короленко зустрівся ще з одною національною проблемою, яка примусила його серйозно задуматись: "Отже, хто ж я насправді?.. Це головоломне, мабуть, навіть нерозв'язане питання стало центром маленької драми в моїй незміцній душі..." /том 3, стор. 112/.

Короленко, який уважав себе росіянином, мав доброго приятеля поляка Кучальського. Спочатку різниця в національній приналежності не заважала ширій дружбі, але коли Володимир розповів про свій сон, приятель став уникати його, вважаючи, що він "москаль", який радіє з поразки поляків. Хоч шкода було приятеля, але змінити своєї національності Володимир не міг, сказавши: "Ну, що ж. Я росіянин, а він хай думас, що хоче..." /том 3, стор. 114/.

"Та раптом, - оповідає Короленко, - в цьому питанні сталася нова зміна: прийшла третя національність і в свою чергу пред'явила на мене своє право." /том 3, стор. 114/.

До пансіону прибав новий учитель, українець, на прізвище Буткевич. Короленко так його описує:

... Це був молодик невеликий на зріст, з дуже жвакими рухами і ласкаво-веселими чорними очима. Вся його постать відзначалась багатьма незвичними для нас особливостями.

Насамперед звертали увагу довгі тонкі вуса з підвусниками, опущені вниз, по-козацькому. Волосся було

обстрижене в кружок. На ньому був синій козакин, розстебнутий на грудях, де видно було вишиту малоросійським узором сорочку, зав'язану червоною стрічкою. Широкі сині шаравари були під козакином підперезані барвистим поясом і заправлені в халяви лакованих м'яких чобіт.... На одному з гудзиків його козакина висів кисет з пузиря, стягнутий тонким кольоровим шнурком... /том 3, стор. 115/.

Мальовничий опис Буткевича говорить про те, що він був більше схожим на театрального героя, ніж на реальну постать. Короленко пізніше зауважив, що "... фігура нового вчителя здавалась мені... досить привабливою, навіть цікавою, але... якоюсь несправжньою." /том 3, стор. 117/.

Короленко пригадує, як на першій лекції Буткевич, прочитавши його прізвище, запитав, якої він національності. "Росіянин," відповів Короленко. "Брешеш," сказав Буткевич і додав: "Ти не москаль, а козацький внук і правнук, вільного козацького роду... Розумієш?" /том 3, стор. 115/. Збентежений Володимир признається, що в тій хвилині він не все розумів, але слова "вільного козацького роду" мали для нього якесь невиразно-привабливе значення. На другий день учитель приніс Короленкові маленьку книжку про козаків Чуприну та Чортовуса,¹ в цій книжці колишній реєстровий козак розповідав, як недобре він робив, що воював на боці панів проти своїх однокровних братів-гайдамаків, які віддавали своє життя в боротьбі проти польських панів та їхніх посіпак. Книжка, каже Короленко, "Не справила на мене того враження, якого сподівався Буткевич", бо в ній блідо розповідалось про те, як "гайдамаки прийшли різати панів, а пани за допомогою 'лейстрових' вирізали гайдамаків...

1

Герої з твору Січові гості Пантелеймона Куліша. /Куліш, П. Твори в шістьох томах, Львів, "Просвіта", 1908-1910. том 5, стор. 300-317./ Примітка моя - І. М.

Не було також і яскравих картин і образів, які захоплювали мою уяву в польському театрі." /том 3, стор. 116/.

Проте відкриття Буткевича мало для Короленка велике значення. Він ніби зрадив цьому відкриттю і поспробував через товариша переконати Кучальського, що тепер йому нема чого гніватися, бо "Буткевич каже, що він малорос," та Кучальський заявив:

- Це ще гірше... Вони закопують наших живими в землю. Ця проста фраза розбила всі старання українця-вчителя. Коли після цього Буткевич по-українському починав говорити зі мною про "Чуприну та Чортовуса", то я насуплювався, червонів і вперто мовчав. /том 3, стор. 116/.

У родині Короленків панувала досить проста атмосфера. Буткевич здавався Короленкові, попри свою привабливість та цікавість, якимсь неприродним, - він занадто підкреслено говорив по-українськи й Володимирові здавалося, що коли на вимогу вчителя він стане відповідати йому теж українською мовою, яку він знав не зовсім добре, то й це буде не по-справжньому. В Буткевича це викликало певне незадоволення, й він одного разу з необережності назвав Володимирову матір "ляшкою". Для Короленка це було великою образою. Він каже, що "Це було найгірше, що він міг сказати. Я дуже любив свою матір, а тепер це почуття доходило в мене до обожнювання...." /том 3, стор. 117/.

Далі автор признається, що в дитячих роках він не міг довго зупинитися на національних рефлексіях:

... Дні йшли один за одним; український прозелітизм не вдався; я пережив маленьку драму розірваної дитячої дружби, і питання про мою "національність" лишилося поки що в тому ж невиразному становищі...

Але і не оформлене і не роав"язане, воно все-таки лежало десь в глибині свідомості, а ночами, коли строкаті

враження дня замовкали, воно втілювалося в образи і управління моїми снами.

.....
 ... Я ясно пам"ятаю ту невиразну тривогу, з якою уві сні я шукав і не знаходив того, що мені було потрібно, тимчасом як поруч, у сплутаному клубку сновидінь, хтось плакав, стогнав і бився... Тепер мені здається, що цей клубок був зав"язаний трьома "націоналізмами", з яких кожний заявляв право на володіння моєю беззахисною душею, з обов"язком кого-небудь ненавидіти і переслідувати... /том 3, стор. 117-118/.

З цього часу Короленко перебуває в стані постійної національної "душевної кризи", на яку жалувався, кажучи:

... На мою юну різноплеменну душу заявляли домагання три національності: польська по матері і по материнській мові, якою ми говорили в сім"ї, російська, тому що батько вважав себе росіянином і після повстання ввів у нашу сім"ю російську мову, і нарешті українська, що з"явилася в особі вчителя Буткевича... /том 4, стор. 134/.

Суть душевної кризи полягала, мабуть, у тому, що, як він сам пізніше писав Х. Алчевській, "три племенних чувства парализовали друг друга и в конце концов не было ни одного"¹. Треба сказати, що до національних почуттів приєднувались ще й релігійні. Чутлива Короленкова душа потребувала синтези цих почуттів, які продовжували існувати й турбувати його.

Про чутливість дитячої душі дає нам зрозуміти Короленко на прикладі одного із своїх героїв. Він описує одного кріпака, Антося. /том 3, стор. 630-643/. Цього Антося, нещлюбного сина якоїсь шляхтянки, немовлям було підкинута бабі-селянці. Через три роки баба померла, а Антося забрав на виховання дядько Короленка, зробивши його пізніше своїм кріпаком. Проте Антося, виконуючи сумлінно роботу, в душі своїй не почувався кріпаком. Автор каже, що трьохлітній Антося

¹ Короленко каже: "Я став безнаціональним народником, до певної міри космополітом, як і вся передова російська інтелігенція мого покоління." /том 4, стор. 134/.

запам'ятав:

... на все життя, хоч він старанно приховував це і не видавав нічим того, що нашіптувала йому дряхла старуха, /тобто, що він панського роду. - І. М./ Тінь хати і дерев, що осіяли її, здавалось, була не довга. Однак вона лягла на все існування хлопчика, що в ній родився. /том 3, стор. 637/.

Застерігаючись від можливих закидів йому в романтичному описі Антося, автор каже, що часом романтизм буває настільки реальним, що його люди не завважують:

... Треба оглянутись назад, охопити одним поглядом силу реальних дрібниць, треба згадати і відновити з глибини душі тонкі відчуття, що запали в цю глибину і відкрились шаром пилу, і ми побачимо, що під силою дрібниць билось десь щось таке, чого тоді ми не бачили і не усвідомлювали, а тепер і усвідомлюємо, і бачимо, і відчуваємо. І навіть іноді ніяк не можемо від цього втекти. /том 3, стор. 637/.

Цілком зрозуміло, втекти Короленкові із трьохнаціонального клубка, який створили батьки, було неможливо. Він однаково любив і батька, і матір, проте батька респектував більше. Тому закрадається сумнів, чи байдуже сприйняв він новину від батька малий Володимир про те, що їхній "рід ішов від... миргородського козацького полковника, що дістав від польських королів гербове дворянство." /том 3, стор. 16/. Здається, не досить сказати, що український учитель натякнув Короленкові про його українсько-козацьке походження. Тут крилося щось глибше. Справа бо в тому, що це походження було не з простого козацького роду, а з полковницького. Крім того, цей полковник /прапрадід Володимира/ походив не з будь-яких козаків, а таки з найславніших - запорізьких. Прадід також був не з простих, а був він полковим писарем. Звичайно, після скасування козащини на Україні /1765 року/ його ді-

дові не судилось посідати козацьких ранг, зате він був дво-
рянином і працював державним службовцем на недавно приєдна-
них до російської імперії територіях центральної Польщі та
Басарабії. Дід ніби був представником російської влади, від
яксі дістав навіть орден "за отлично усердную и ревностную
службу."¹ Цікаво й те, що хоч дід був жонатий з полькою, про-
те польського в дідовій родині було мало. Він ніколи "... не
забывал, что род его тянется от миргородского казачьего
полковника Ивана Короля. Дома дед ходил в национальной оде-
же и говорил только по-украински."¹

Без сумніву Володимир відчував певну домінантність
батьківської лінії над материнською, бо ж чим можна пояснити
цілковиту байдужість до заборони батьком рідної материнської
мови, а згодом ще й з легкістю заявити товаришеві, що він
росіянин, а пізніше погодитись з думкою, що він малорос. Все
залежало від батькового національного кореня. Ніколи пізніше
він не називав себе росіянином і ані разу не назвав себе по-
ляком. Заважила тут, очевидно, свідомість приналежності до
"славного козацького роду", який залишався домінуючим елемен-
том над двома іншими. Цю домінуючу рису батькового характеру
підкреслив і біограф В. Короленка Ф. Батюшков, кажучи:

...если от нежно любимой матери, беззаветно заботливой
и всецело преданной своим детям, Короленко мог унасле-
довать большую сердечную чуткость, ласкавую и любящую
душу, то от отца он перенял: "благородную упрямку",
смелость и твердую настойчивость, которая в нем лишь
крепла в момент наступления опасности. И эти черты,
переданные по наследству, быть может, выработали-

¹
Георгий Миронов. Короленко. Москва, "Молодая
гвардия", 1962. стр. 6.

вались преемством многих поколений, являлись пережитком свойств свободолюбивых и смелых запорожцев, к которым принадлежал, по происхождению, род Короленко.¹

У житомирській гімназії Короленко пробув близько трьох років. Він пригадує, що цей період був тяжкою смугою "обрусіння", з доносами, арештами, судами вже не над повстанцями, а над "підозрілими", з конфіскаціями маєтків. У гімназії вчителів, які не володіли добре російською мовою, звільняли з посад. Короленко згадує одного з найкращих учителів своєї гімназії – поляка, Собкевича, "який завжди говорив польськи або по-українськи", /том 3, стор. 158/ і який фанатично любив свій предмет – малювання. Його звільнили тільки тому, що "він не міг привчитися говорити в класі тільки по-російськи." /том 3, стор. 160/.

Навіть пансіон Рихлінського,² "найкраще з училищ, яке я знав у своєму житті, каже Короленко, було закрите." /том 3, стор. 136/. Житомирська гімназія залишилася в пам'яті, як зразок старих педагогічних порядків – тілесні покарання були єдиними аргументами у вихованні учнів. "Виявилось, – пригадує Короленко, – що за кількістю випадків застосування різки, вона далеко лишила за собою всі інші: у 1858 році з 600 учнів було побито 290." /том 3, стор. 119/.

У 1866 році родина Короленків переїхала до Рівного. В цьому місті була тільки реальна гімназія. Хоч ця гімназія була також обсаджена педагогами старої школи, але в ній починали появлятися і нові молоді вчителі. Проте й тут відчу-

¹ Ф. Д. Батюшков. В. Г. Короленко как человек и писатель. Москва, Задруга, 1922. стр. 17.

² Сини Рихлінського брали участь у польському повстанні.

валося загальне "обрусіння", яке Короленко найкраще відчув уже на першій лекції закону божого. Про це він пише:

... Священик о. Крюковський викликав мене до кафедри і примусив читати молитви. Читаючи "Отче наш", я помилюся в наголосі, і, замість "на небесѣх", сказав "на небѣсах".

Обличчя у священика зробилось глузливе і зле.
- На-а не-бѣс-сах, - передражнив він неприємно деренчливим голосом... - На небѣсах... От як тебе навчили! Матка полѣчка? Га? /том 3, стор. 185/.

Короленко пригадує також приїзд до Рівного 1867 року генерал-губернатора О. Безака - "завзятого обрусителя", який залишив погане враження після себе своєю мізерною губернаторською поведінкою. Проїжджаючи по вулиці попри гімназійну огорожу, він вискочив із своєї карети, накинувся на одного спанталиченого гімназиста, схопив його за вухо й наказав своєму жандармові негайно його арештувати за те, що задивлений у губернатора хлопчина забув скинути перед ним шапку. В уяві молодого Короленка цей губернатор був символом усієї самодержавної Росії.

Молодий Короленко часто їздив на села до материних родичів. Відвідуючи село Гарний Луг,² він завважував дві категорії людей: одна пануюча, переважно польські шляхтичі, а друга - бідні селяни, які говорили тільки "мужицькою" мовою, тобто українською. Між панами й селянами існувала неприхована ворожнеча. Він так каже про це:

... А ті, що працюють... на полях, - здаються такими умілими і серйозними, але замкнутими і недоступними...

Садиба капітана була огорожена густими кущами бузку і наше життя поступово все більше замикалося в її межах... Між нами і селом стояла стіна, і ми почували

1

Генерал-губернатор Південно-Західнього краю /1865-68/.

2

Насправді - Харалуг, Ровенського повіту. Більшість жителів цього села були уніяцького віровизнання.

себе людьми без власного середовища. /том 3, стор. 225/.

Серед селян поширювалися чутки про "нового Кармелюка", який ніби повернувся з Сибіру з цілими ватагами та знов нападає на панів. Для ілюстрації антагонізму між панами та селянами, змальовує Короленко два характерні випадки, які сталися у фільварку його дядька-шляхтича /чоловіка рідної тітки/. Один з його робітників, Іван, будучи незадоволеним своїм паном, зганяв свою злість на його конях. Він бив їх дрючком "по чім попало, сказано, нестямно, прямо шалено" тільки тому, що то була "проклята панська худоба". /том 3. стор. 222/. Це були вже пореформні часи й дядькові нічого іншого не залишалось, як мовчки розрахувати цього робітника. Другий випадок: у того ж дядька був робітник, Кароль /з уніятів/. Була це людина "майстер на всі руки". Після реформи дядько поводився з ним, як з вільним і добрим робітником, але перед реформою відносини були інші, коли Кароль був його кріпаком. Проте й кріпаком, Кароль поводився вільно й гідно. Ця вільність кріпака не дуже подобалася панові. Одного разу Кароль, переходячи лісом, випадково зустрівся з гайдамаками, які "... розповіли, що панам скоро буде край." /том 3, стор. 223/. Про цю зустріч Кароль не сказав своєму панові, який довідавшись опісля, наказав роздягнути Кароля в морозний день, кинути в жолоб і обливати холодною водою.

Короленко каже, що "слухняні раби катували раба непокірного." /том 3, стор. 224/. Невідомо, каже Короленко, що думав Кароль після реформи, йому вдалося лише запам'ятати його зовнішній вираз, який промовляв сам за себе: "... нічого

не можна було сказати, дивлячись на суховате в зморшках обличчя, з колючою іскрою в очах із тонкими губами, стиснутими, наче од відчуття укусу і жовчі..." /том 3, стор. 224/.

Наведені вище приклади були дуже впливовими чинниками на формування поглядів молодого Короленка - майбутнього послідовника народницького руху. Він з прикрістю пригадував, що попри всю зовнішню приємність, яку він відчував під час відвідин сільських околиць, веселі забави серед шляхетської молоді на фільварках, все ж "... щось неприємне долучалось до всіх сільських вражень..." /том 3, стор. 224/. Пізніше це відбилося на творчій тематиці Короленка-письменника й на його відношенні до нації матірної сторони, яку він у своїй творчості поставив на задній плян. Уніят Кароль був у душі ближчий йому, аніж його родич-шляхтич.¹

У 1868 році вмирає батько Короленка, не залишивши ніяких заощаджень для родини. З платні повітового судді мало що можна було заощадити, а хабарництво, чи інші допустимі нагороди він категорично відкидав. Мати й п'ятеро дітей /три сини й дві дочки/ залишилися без засобів для існування.

¹ Ставши опісля, за виразом В. Щурата, "речником покривджених" /Пам'ятка по речникови покривджених. Передмова до статті В. Короленка "Вера отцов"/, Короленко не написав жодного оповідання із спогадів свого дитинства, де позитивними героями були б його "добрі дядьки"-польські шляхтичі, чи хтось інший з родичів по матері. Кляса польського шляхетства залишилася назавжди для Короленка органічно чужою. Натомість уніят Кароль став прообразом представника "народної мудрости" - селянина Якуба - одного із героїв першого художнього оповідання В. Короленка Епізоды из жизни искателя. Пізніше Короленко написав ще три оповідання, що аналізуються в цій праці, головними героями яких виступають його покривдені замлякуніати: В поганому товаристві, Государеві ямщики, Без язика.

Родинна бідність ще більше вплинула на підростаючого Володимира, який починав уже розуміти життя із становища соціально-упослідженого. Особливо було боляче йому, коли після смерти батька, дехто кепкував з чеснот померлого, мовляв: "Дивак був... А що вийшло: помер, залишив жебраків." /том 3, стор. 236/. І не раз тоді задумувався Володимир над своїм батьком: "Яке значення має тепер його життя, його прагнення і його 'передчасна' чесність?" /том 3. стор. 236/. Проте про чесноти батька "ніколи ні у матері, ні у всієї сім'ї нашої, каже Короленко, не викликало і тіні таких сумнівів." /том 3, стор. 236/.

Залишившись без батька, Володимир продовжує вчитись, проте навчання в гімназії не вповні задовольняло його молодечі зростаючі стремління. Він признається, що його "Ростуча душа прагнула застосувати кудись надмір сили," та що слідом "за палкими історичними фантазіями в неї... піднімалась жадоба релігійного подвигу, зльотів душі у надхмар"я, молитовних екстазів." /том 3, стор. 250/. Далі він пригадує випадок, як ідучи до школи, він "православний" молився на базарній площі до католицької мадонни:

І раптом мій погляд упав на фігуру мадонни, що стояла на своїй колоні високо в повітрі. Це була місцева святиня, однаково для католиків і православних....

Говорили, що протоісрей-обруситель порушив уже питання про зняття Богородиці-католички... Тепер опальна статуя, освітлена ранковим промінням, маячила над гомирним і барвистим безладдям базару. Було в ній щось таке, від чого я одразу спинився, а через хвилину стояв на колінах, без шапки і хрестився, піднявши очі на мадонну. /том 3, стор. 251/.

Короленко каже, що він повторював цю молитву декілька разів, як вияв того, що щировіруючому нема чого соромитись при молитві людей.

У вільні від навчання години Короленко все більше читав і малював. Читав усе, що попадалося в руки. Це була переважно польська література, зокрема польських письменників "української школи"¹ з їх тематикою історичного минулого України та деякі переклади художніх творів західньо-європейських романтиків. Він особливо зачитувався творами Шевченка, які розповсюджувалися в рукописах. Від надмірного читання й малювання в нього зрджувалися бажання щось самому писати, або малювати. Він часто забирався до руїн старого замку, де його уява буяла романтизмом минулого. Він так передає ці картини:

... Пустий острів заселявся, замок оживав. На широкому балконі появились групи красунь, ... Навколо гриміли крики, постріли, бряжчання шпор та іржання коней.

Або інакше: На замок нападають козаки і гайдамаки, весь острів у білому диму... Взагалі в цей час під впливом легенд старого замка і уривчастого читання /в списках/ "Гайдамаків" Шевченка романтизм старої України знову вривався в мою душу, заповнюючи її привидами минулого козацького життя, ... /том 3, стор. 250/.

Короленко так захоплювався козацькою романтикою, що, каже він:

... Один час я навіть зацікавився географією з цієї точки зору, де можна б у наш прозаїчний час знайти куток для відновлення Запорозької Січі, і дуже зрадив, почувши, що Садик-паша Чайковський² шукає того ж романтичного минулого на Дунаї, в Анатолії і в Сирії... /том 3, стор. 250/.

1

Серед цих письменників були: С. Гоцинський, М. Грабовський, Б. Залеський, Т. Падура, А. Марцінковський, М. Чайковський /Садик-паша/, О. Гроза. /Останній жив у Житомирі та часто відвідував родину Короленків, де читав свої вірші./

2

Чайковський Міхал /1808-1886/ - польський письменник "української школи". В 1851 році вступив на турецьку службу під іменем Садик-паші, де організував козацькі загони в боротьбі проти Росії. /Українська загальна енциклопедія. Редактор І. Раковський. Львів, "Рідна школа", 1930-35. 3 томи; том 3, стор. 1160./

Одначе навколишня дійсність поступово розвивала в молодого Короленка романтичні принади минулого.

Пореформений період відзначався наростанням великих народницьких рухів у цілій російській імперії. Культурне й політичне життя було об'єктом домінуючого впливу ліберальних ідей. Художня й публіцистична література збагатилась класичними зразками гуманістичних творів. Ця література ставала духовою стравою щоденного життя молодого покоління, зокрема таких одиниць, як Короленко.

Ровенська гімназія почала збагачуватися новими молодими вчителями /майже всі з походження українці/ і це вносило нову атмосферу в життя учнів цієї гімназії, серед яких немало частину складали також гімназисти українського походження.¹ Серед молодших учителів, які відзначались ліпшим знанням своїх предметів та кращим ставленням до учнів, Короленко згадає декількох: О. Андрусського, вчителя історії, приятеля М. Драгоманова; Митрофана Андрієвського, вчителя словесности, брата Олексія Андрієвського – відомого українського філолога й

¹ Треба завважити, що хоч у ровенській гімназії більша частина вчителів була українського походження, одначе це був період наполегливої русифікації й обмеження культурної самобутности не-російських народів на території всієї російської імперії, особливо в Україні. Придушення польського повстання 1863 року, якому співчувала більша частина свідомої української інтелігенції, та з якої дехто брав і активну участь у збройному повстанні проти царських військ, негативно відбилась на українському культурному відродженні в другій половині XIX століття. Скоро після повстання, того ж року, був виданий таємний Валуєвський указ проти українського друкованого слова. Української мови ніде не навчалось, її можна було плекати лише всупереч забороні, за що багато каралось по тюрмах та засланнях. Українську мову вивчалось переважно самотужки, без устійнених правил правопису, що й відбилосся на її незнанні, в тому числі й на такому письменникові, як Володимир Короленко.

історика; С. Балмашевського, словесника; В. Ігнатовича, хеміка та Комарова, українського етнографа. Про останнього Короленко завважив, що "Ми погано розуміли, що це за 'праці з етнографії', але почували, що це якийсь інтерес вищого порядку, який виходить за межі казенного викладання." /том 3, стор. 240/.

Проте найкраще запам'ятався Короленкові вчитель-українець, Веніамін Васильович Авдієв, словесник. Йому Короленко присвячує окремий розділ у цій праці. Авдієв перший розкрив значення художньої літератури для Короленка, який каже, що:

З цього дня /після першої лекції Авдієва - І. М./ художня література перестала бути в моїх очах тільки розвагою, а стала цікавою і серйозною справою. Авдієв зумів запалити і роздути всі душевні емоції в яскраве полум'я.... Все, що він читав, говорив і робив, набирало в наших очах особливого значення. /том 3, стор. 253/.

Саме Авдієв розкрив геніяльність у творах Гоголя, Тургенєва, Шевченка, Некрасова, Мордовцева, Писемського, Нікітіна, літературних критиків Белінського, Добролюбова та інших. Короленко почав зачитуватися творами цих письменників. Ця література почала витискувати з репертуару Короленкового читання літературу польських романтиків та випадкові переклади літератури західньо-європейських письменників. Художня література в інтерпретації Авдієва ставала на сторожі покривджених, вона, ніби була співзвучною з чеснотами Короленкового батька та розкривала горизонти великого гуманізму. Короленко пригадує своєрідний вплив її, кажучи: "... я виносив із гімназії величезне й нове враження. Мене наче осіяло. Ось вони, ті 'прості' слова, що дають справжню, неприкрашену 'правду' і все-таки відразу ж підносять над сіреним життям, відкриваючи його широчинь і даль." /том 3, стор. 252/.

Авдієв, читаючи в класі Тургенєва, Некрасова, Шевченка /останнього поза програмою/ пояснював страхіття кріпацтва. Ця література надто точно відзеркалювала навколишню дійсність, яку бачив Короленко у свого дядька на селі. Йому пригадувалося минуле Кароля і він думав:

... І Кароль з цим змирився, а в мені кипіло обурення. Воно стосувалось "кріпосного права", яке вже відійшло... Але... все-таки уявлення про моральність осіб і про моральність установ, складу життя вже відділялись одне від одного, як різні категорії. /том 3, стор. 252/.

Найцікавішою в спогадах про Авдієва є та частина, в якій Короленко щиро розповідає про місце українства в його душі саме під кінець його гімназійних років. Сталось це перед самим від'їздом Авдієва з ровенської гімназії. Проходячи в товаристві гімназиста-українця Гаврила Жданова, Авдієв, зустрівши Короленка, запросив його до свого помешкання послухати українських пісень. Авдієв звернувся до нього чистою українською мовою: "Ми вам заспіваємо малоросійську пісню. Чи, може, ви наших пісень цураєтесь? А коли не цураєтесь, - ходімо." /том 3, стор. 259/. Далі Короленко переповів цілу картину цього вечора:

Вечір весь пройшов у співах... Я сидів біля відкритого вікна і слухав. У вікно видно було ставок, острови, тополі і замок. Над далекими комишами, майже ще не світячи, сховався в імлі задумливий червоний місяць, а невелика кімната, освітлена м'яким світлом лампи, вся дзвеніла мрійливою, красивою тугою української пісні. Ніколи пізніше я не переживав таких сильних почуттів від співу, як у ці вечори в Авдієва. /том 3, стор. 259/.

Після перших знайомих пісень, каже Короленко, Авдієв з Ждановим заспівали пісню "про бурлаку":

Бурлак робить, заробляє,
А хазяїн п'є, гуляє.
Гей-гей! Яром за товаром,

Та горами за волами...
Тяжко жити з ворогами. /том 3, стор. 259/.

Ця пісня дуже сподобалася Короленкові й він каже:

... Я живо пам"ятаю, як цього вечора у замираючих тонах глибокого голосу Авдієва, коли я закривав очі або дивився на невиразну гладь комишів, мені видівся степ, залитий мрійливим сяйвом, сповнений коливання буйної трави, порізаний мовчазними ярами.... І серед цього осяяного степу стояв і оглядався сирота-бурлака і кричав: гей-гей! на волів, що десь розбрелись, і на свою одну долю...

Ця пісня несвідомо сподобалась мені тоді більше від усіх інших. Авдієв своїм читанням і співом знову розбудив у мені український романтизм, і я знову відчував себе під владою цієї поетичної далі степів і далі часів...

Інші пісні, які співали Авдієв і Жданов були з творів Шевченка:

Гетьмани, гетьмани! Якби-то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували?...¹

.....

У труби затрубили,
У дзвони задзвонили,
Вдарили з гармати...
Знаменами, бунчуками
Гетьмана укрили...²

"І я сумував, каже Короленко, що це минуло, що цього вже не можна зустріти на цьому нудному світі, що вже":

Не вернуться запорожці,
Не встануть гетьмани,
Не покрийть Україну
Червоні жупани. ³ /том 3, стор. 260/.

Короленко признається, що під впливом співів у Авдієва настрої українського романтизму повинен був спалахнути ще дужче, проте так не сталося, бо, каже він:

1

Т. Г. Шевченко. Кобзар. Під редакцією І. Ф. Лещенка. Київ, Держ. вид-во худож. літ-ри, 1964. стор. 71. /"Гайдамаки"/.

2

Там же, стор. 386. /"У неділеньку у святую..."/.

3

Там же, стор. 48. /"До Основ"яненка"/.

... та сама рука, яка відкривала для мене цей примарний світ, ще ширше розчинила вікно братньої російської літератури, в яке ринули потоками прості, ясні образи і думки. Без моєї свідомості і відома в душі відбувалась чисто стихійна боротьба настроїв.

.....
 Але основною, пануючою нотою все-таки була глибока туга за цим минулим, яка закінчувалася безпредметною мрією про щось невиразне, як гомін степового вітру на козацькій могилі... /том 3, стор. 261/.

Жалувався також Короленко, що поема "Гайдамаки", якою він надзвичайно захоплювався та яку добре пояснив Добролюбов,¹ мала для нього одне слабе місце, а саме, де Гонта ріже своїх дітей-напівкатоликів. Він так передає ці думки:

... У поемі нічого не говориться про долю матері зарізаних дітей. Гонта її проклинає:

Будь проклята мати,
 Та проклята католичка,
 Що вас породила!
 Чом вона вас до схід сонця
 Була не втопила?²

Думалось мимоволі: адже він з нею одружився, знаючи, що вона католичка, як мій батько одружився з мою матір'ю... Я не міг поділяти жагучої туги про те, що тепер

Не заріже батько сина,
 Своєї дитини,
 За честь, славу, за братерство,
 За волю України... 3 /том 3, стор. 262/.

Ці чотири рядки глибоко застряли у мене в мозку. Мабуть, саме тому, що чари націоналістського романтизму вже зустрічались з іншою течією, більш рідною моїй душі...

Короленко каже, що в тому часі статті Добролюбова, поезії Некрасова і повісті Тургенєва мали на нього великий

¹
 Н. А. Добролюбов. "Кобзарь" Тараса Шевченка. /Добролюбов, Н. А. Собрание сочинений в девяти томах. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1961-64, том 6, стр. 141-149./

²
 Т. Г. Шевченко. Кобзар. Під редакцією І. Ф. Лещенка. Київ, Держ. вид-во худож. літ-ри, 1964. сотр. 103./"Гайдамаки"/

³
 Там же, стор. 196. /"Гоголю"/.

вплив, бо їхня творчість безпосередньо торкалася проблем тогочасної суспільної дійсності. Натомість, каже він, "Козак Шевченка, його гайдамака, його мужик і дівчина уявлялись мені, наприклад, красивою абстрактністю." Тому він щиро признається, що:

Цей струмись літератури того часу, цей особливий двосторонній тон її - взяли до себе мою різноплеменну душу... Я знайшов тоді свою батьківщину, і цією батьківщиною стала насамперед російська література. /том 3, стор. 262/.

Ця частина спогадів Короленка /1908/ викликала серед українських патріотичних кіл докір у сторону Короленка. Український журналіст і громадський діяч Олександр Лотоцький закинув Короленкові втечу з українського національного фронту та вибір "шляху найменшого опору", тобто вибору поля для своєї художньої творчості - російську літературу.¹

Інші українські критики вбачали втрату такого літературного таланту, як Короленко, саме завдяки таким недалекозорим українофілам, як Буткевич та Авдієв, які з патріотизму одягались занадто колоритно, заспівувались українськими піснями, але ніколи глибше не вникали в сучасні національні проблеми свого народу. Сергій Єфремов, наприклад, каже, що Авдієві черпали загальнолюдські ідеї не з літератури письменників свого народу, а майже виключно з літератури російської, до якої прищеплювали більшу любов, як до своєї, чим і виховували людей "органічно чужих українському народові."²

¹ О. Лотоцький. /Псевдонім: О. Білоусенко/. Шевченко в освітленню російського письменника. /Рада. Київ, 1908, #87/. /Цитовано за: Короленко, В. Г. Собрание сочинений в десяти томах. Москва, Гос. изд-во, 1953-56. том 5, стр. 391./

² С. Єфремов. Фатальний вузол. Київ, "Вік", 1910.

На ці закиди Короленко відповів так:

... я пишу не критичну статтю і не літературну розвідку, а тільки намагаюсь відновити враження, яке молодь мого покоління дістала з свого тодішнього / правда, неповного / знайомства з найпоширенішими творами Шевченка. Чи вірно передаю його? Думаю, вірно. Це була любов і захват. Але... досить згадати сотні імен з української молоді, яка брала участь в русі 70-х років, позбавленому всякого націоналістичного забарвлення, щоб зрозуміти, де була більша рушійна сила... Рух "в бік найменшого / національного / опору", - як його називає один з критиків-українців,¹ вів сотні молодих людей в тюрми, в Сибір і навіть / як, напр. Лизогуба / на плаху...² Дивний найменший опір... / том 3, стор. 263 /.

Додаткові вияснення з приводу цього закиду знаходимо в листі Короленка / від 20 травня, 1908 року / до відомої української громадської діячки Христини Данилівної Алчевської / 1841-1920 /, з якою він був у постійних зв'язках з часу свого повернення з сибірського заслання. В цьому листі, нав'язуючи до критики його О. Білоусенком / Лотоцьким /, Короленко пише:

¹
... автор читал "Историю" и не захотел увидеть главного: три племенных чувства парализовали друг друга и в конце концов не было ни одного. Потом пришла русская литература и взяла растущую душу себе. Чем? Великороссиянством? Какие пустяки! Нет, - именно тем, что влекло в 70-х годах юные кадры и кавказской и украинской молодежи в общерусское движение: широкой демократичностью, отсутствием национализма, широкими формулами свободы. "Сторона наименьшего сопротивления" для меня лично оказалась только Вяткой, Пермью, Якутской областью / за отказ присягать тому "великорусскому" порядку, который одинаково давил украинца, кавказца, костромича и поляка /. Но для других, уже чистейших украинцев, как Лизогубы, Лозинские, Попки² - "сторона наименьшего сопротивления" оказалась виселицей или каторгой. В том то и дело, что вопрос шире чисто литературного. Дело не в том, почему некоторые енки пишут по "российскому". Иначе не умеют, - вот и все....³

¹
О. Лотоцький. / Псевдонім: О. Білоусенко /.

²
Українці-народовольці скарані царатом на смерть.

³
В. Г. Короленко. Избранные письма в 3-х томах. Москва, "Мир", 1932. том 2, стр. 260.

Останнє речення в листі, здається, вияснює частково питання, чому Короленко не писав по-українському та чому не став українським письменником. Проте головною причиною був, мабуть, брак української школи та відірваність від батьківщини.

Згодом, однак, літературна спадщина письменника виявила, що найкращі його художні твори - це твори з українською тематикою, що принесли йому світову славу.

Навесні 1871 року Короленко закінчив гімназію з відзначенням. Того ж року він мав нагоду вперше побачити молодого професора Михайла Драгоманова, який приїздив з Києва в справах до Рівного, відвідуючи одноразово свого приятеля-вчителя гімназії Андрусського. Короленко згадує, що йому було приємно побачити цього "добродія з крутим лобом і таким розумним поглядом", який у свій час, ще студентом, вступив був у полеміку з Добролюбовим і "досить безцеремонно розкрив його ініціали."¹ /том 3, стор. 309/.

Літом Короленко готувався до від'їзду в Петербург. Це були часи наростаючого народницького руху в усій російській імперії. Від Андрусського Короленко довідувався про народницькі рухи, зокрема про Нечаєва та про його заклики до

¹
Про Драгоманова Короленко висловився пізніше з великим респектом в Історії мого сучасника, де, між іншим, аналізуючи причини вбивства Олександра II народовольцями, говорить, що "серед російської еміграції був тільки один орган, що відстоював необхідність конституції для Росії. /Вольное Слово. Женева, 1880-1883. - Примітка моя - І. М./ Драгоманов уже тоді, придивившись до дуже недосконалої австрійської конституції, зрозумів її значення для політичного розвитку навіть слов'янських народів, яких австрійський режим держав у тіні і загоні... Інші російські революційні партії не визнавали конституції й ішли своїми шляхами, без зв'язку з народом." /том 4, стор. 191/.

студентства, де писалось: "Розвинувши наш мозок на гроші народу, вигодувані хлібом, забраним з його поля, - чи станемо ми в ряди його гонителів?.." /том 3, стор. 310/.

Все це надзвичайно цікавило Короленка. Він каже, що це робило на нього "... п"янке враження" і "падало на незайману душу, як холодні сніжинки на голе тіло..." /том 3, стор. 311/. Саме в той час з Києва до Рівного приїхав студент-пропагандист, українець Піотровський, який привіз із собою підпільну літературу українською мовою. Для Короленка відкривався новий, незнаний ще політичний світ, де було "Студентство, розумне і серйозне з 'озлобленими обличчями', яке думає тяжкі думи про безправ"я всього народу..." /том 3, стор. 311/.

З цим відчуттям і від"їхав В. Короленко з атестатом зрілості у "невідоме нове життя" до Петербургу на студію в Технологічний інститут, літом 1871 року. /том 3, стор. 312./

Так закінчився перший вісімнадцятилітній період перебування В. Короленка на його батьківщині-Волині.¹ Він розстався з нею в стані потрійного роздвоєння: національного, релігійного й соціального. Він був свідомим того, що національно він - напівполяк, напівукраїнець; релігійно - вихований під впливом матірної римо-католицької та батькової православної віри; соціально, хоч титулярний дворянин, але матеріально належав до найбіднішої класи.

В Петербурзі Короленко скоро відчув свою національну відмінність. Поза інститутом він переважно проводив час серед своїх земляків - поляків та українців.

1

В. Короленко часто вживав вираз: "На моей родине, в Вольанской губернии".

Життя в столиці збільшило його матеріальну нужду, примусило відриватись від студій у пошуках за мізерним заробітком. 1874 року Короленко переїхав до Москви й поступив у Петровську сільсько-господарську академію. Студентство академії було в полоні народницьких ідей С. Нечаєва, П. Лаврова, П. Ткачова, зокрема ідеї "ходження в народ".

Під впливом цих ідей остаточно сформувався світогляд Короленка. За участь у колективному протесті студентів проти суворого режиму й незаконних вчинків адміністрації академії, Короленко 1876 року був виключений з академії та засланий у Вологодську губернію. Це заслання стало зворотнім пунктом у його житті, про що він пізніше писав:

Мої ще недавні мрії і мрії матері, зв'язані з дипломом, розлетілися прахом... І нехай... Ні, я вже не піду на службу до цієї держави з Лівенами і Валусєвими вгорі,¹ з сіткою дрібного нездоланного хижачтва внизу. Це - минуле, що розкладається... А я піду назустріч невідомому майбутньому. /том 3, стор. 470/.

Після відбуття вологодського заслання та цілого року перебування під наглядом поліції в Кронштадті, Короленко 1879 року знову був арештований і висланий у Вятську губернію, а звідтіля, за відмову підписати присягу на вірність цареві Олександрові III 1881 року, був засланий на чотири роки в Якутський край. На засланні Короленко сформувався як письменник-белетрист, а після заслання - як публіцист та редактор.

1

А. Д. Лівен, російський князь, товариш міністра державного майна. /том 4, стор. 694./ П. Валусєв, граф, російський міністер внутрішніх справ /1861-68/, який 1863 року випустив тасмний циркуляр проти українського друкованого слова.

Обидва міністри розглядали справу студентського протесту в академії. Внаслідок їхнього рішення В. Короленко був виключений з академії та засланий у Вологодську губернію.

2. В. Короленко й література

Короленко з'явився в російській літературі як своєрідний протестант і нещадний критик російської дійсності, а в першу чергу російської бюрократично-поліційної системи та уряду. Шукання істини, бичування несправедливості та беззаконня, боротьба з шахрайством, відстоювання гідності людини, захист покривджених та співчуття до упосяданих – це його художня та публіцистична тематика. Вона різноманітна в усіх сферах громадсько-політичного, культурного, економічного та національного життя. Таким залишився В. Короленко в спогадах своїх друзів та літературних критиків.

Максим Горький, який завдячує початки своєї літературної кар'єри В. Короленкові, сказав про нього:

Серед російських культурних людей я не зустрічав людини з такою невтомною жадобою "правди-справедливості", людини, яка так проникливо відчувала б необхідність втілення цієї правди в життя...

Він віддавав себе ділу справедливості з тим винятковим, цільним напруженням, в якому почуття і розум, гармонійно поєднуючись, підносяться до глибокої релігійної пристрасті....

На шкоду талантові художника він віддав свою енергію безперервній, невтомній боротьбі проти стоголової потвори, відгодованої фантастичним російським життям.

Літературний критик Юлій Айхенвальд, який мав певні застереження щодо художньої творчості В. Короленка, визнав:

... Короленко дорог русской интеллигенции главным образом потому, что в его произведениях отражается глубоко-отзывчивое сердце, мимо которого не могла пройти ни одна серьезная обида, ни одна общественная неправда. Он по самому существу своей натуре – заступник и защитник... он никогда не оставался равнодушен и за многих обиженных поднимал свой мягкий и властный голос.²

1

М. Горький. Про літературу. Переклад з російської. Київ, Держ. вид-во худож. літ-ри, 1954, стор. 176.

2

Ю. Айхенвальд. Силуэты русских писателей. Изд. 4. Берлин, "Слово", 1923. том 3, стр. 22.

Короленко - "речник покривджених" - так назвав його український письменник Василь Щурат у своїй передмові до статті В. Короленка Вера отцов в обороні української греко-католицької церкви.¹ Літературознавець Олександр Гизетті, аналізуючи "вічні" й "прокляті" питання в творчому наświetленні В. Короленка, каже, що він:

... ніколи не був людиною "ярличка", вузьким догматиком гуртка, що в своїй публіцистичній діяльності він зробив центральним питання свободи й щастя живої людини, питання конкретної особистості та втілював у собі голос правди, сумління російської громадськості.²

Сам Короленко сказав про себе:

Я не социалист-революционер и не социал-демократ. Я - просто беспартийный писатель, мечтающий о праве и свободе для всех граждан нашего отечества, выступающий в качестве партизана всюду, где встречаю нарушение права и свободы.³

А в іншому місці пише:

Мне случалось защищать мужиков-вотяков в Вятской губернии, русских мужиков в Саратовской, сорочинских украинцев в Полтавской - против истязаний русских чиновников. Вотяк, черемьис, еврей, великоросс, украинец - для меня были одинаково притесняемыми людьми.⁴

Звичайно, Короленко говорить про себе надто узагаль-

1

В. Щурат. "Памятка по речникови покривджених". /Нива. Львів, 1929, #3, стор. 81./

2

А. Гизетті. "'Вечные' и 'проклятые' вопросы в освещении творчества В. Г. Короленко". /В. Г. Короленко; жизнь и творчество. Сборник статей под ред. А. Б. Петрищева. Петроград, "Мысль", 1922, стр. 152./ Переклад мій - І. М.

3

Епіграф Короленка в журналі "Колосья". Харьков, 1918, #12. /Цитовано за: Н. Полянский. "Короленко в борьбе за право". Памяти Вл. Г. Короленко. Под ред. В. А. Мякотина. Москва, "Задруга", 1922, стр. 57./

4

В. Г. Короленко. "Два ответа". /Наша Мысль. Полтава, 1918, 5 апреля./ Цитовано за: С. В. Короленко. Книга об отце. Ижевск, "Удмуртия", 1968, стр. 313.

нено. Він був людиною скромною і ніколи не намагався доповнювати прогалин, які робили літературні критики, пишучи про нього. Проте критики з різних причин часто не добачали певних аспектів у його літературній творчості. Так, наприклад, ще донедавна проочувалась або замовчувалась етнографічна, зокрема українська тематика в його творчості. Про Короленка говорилося не інакше, як

... Короленко насквозь русский писатель и, быть может, самый национальный среди великих прозаиков русской литературы. Он не только любит свою страну, он влюблен в Россию...¹

Має повну рацію літературний критик А. Бялий, коли каже, що

... старая дореволюционная критическая литература о Короленко не только не уяснила своеобразия его писательского облика, но скорее, напротив, выработала ряд устойчивых представлений во многом исказивших образ купного художника, гуманиста и демократа, прогрессивного деятеля.

Иногда это была прямая редакционная фальсификация.

Один із перших, хто кинув інакше світло на творчість Короленка в російській літературі, був літературознавець Н. Мінський, який у порівняльній студії Короленко і Гоголь, пише:

... Для Короленки, как и для Гоголя-обличителя, Россия прежде всего была сокрушающим, насильническим, зловерд-ным государственным аппаратом, а русский народ - жертвой этого аппарата....

Не меньше, чем русский народ, а, может быть, еще с большей душевной болью, Короленко любил инородческие населения России, потому что на инородцах с особенной силой

1

Р. Люксембург. О литературе. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1961, стр. 154.

2

А. Г. Бялый. В. Г. Короленко. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1949, стр. 11.

тяготел мертвий груз государственной лжи и неправосудия. Короленко силой вещей становится присяжным защитником гонимых инородцев.¹

Тематика літературної спадщини В. Короленка якраз підтверджує, що більшість його творів стосувалась проблем неросійських народів у російській імперії.²

Твори з українською тематикою складають одну з найбільших частин літературного доріжку В. Короленка, а за об'ємом друкованого матеріалу - найбільшу.³ Про український характер його творчости С. Єфремов висловився так:

... Короленко убрав у себе кращі української народньої стихії сторони, зібрав мов у фокусі типові риси національної творчости й надзвичайно яскраво одбив їх у своїй особистій творчости. Отой лагідний, не гризький, а сумовитий юмор, оті повіви м'якої романтичности, елегійної мрійности, ота простота широсерда й граціозність, надзвичайне чуття природи з паралелізмом до людського життя, навіть сама мова та стиль з добором слів не з спеціально великоруського словника, а загальніших, спільних, а то й українських - усе це зраджувало українця з природи і з породи, якої не могли забити в йому ні довголітнє відчуження, ні тенденція, ні формальне забуття, ні спроби натомість щось инше поставити. Цього всього ні звідки йому було взяти, як тільки з української стихії, що шляхом спадковости та перших несвідомих вражіннів з дитячого віку так міцно заложилася в йому. Тому-то з усіх наших земляків на російському ґрунті Короленко зоставсь найбільш українцем у своїй творчости...⁴

1

Н. Минский. "Короленко и Гоголь". /Грани. Берлин, 1923, том 2, стр. 169, 172./

2

Згідно з моїми підрахунками вийшло друком 80 художніх оповідань та історичних нарисів В. Короленка. Розподіл назв за етнографічною тематикою приблизно такий: російська - 25, українська - 20, козацька - 3, єврейська - 2, якутська - 1, закордонна /американська, англійська, французька, грецька, еспанська, румунська, східня/ - 10, абстрактна - 3, мішана - 16.

3

Повний анований список творів з українською тематикою в хронологічному порядку включений у додаток цієї праці.

4

В. Г. Короленко. Твори. Переклади під ред. С. О. Єфремова. /В трьох томах./ Київ, Держ. вид-во, України, 1923. том 3, стор. XXXVII-XXXVIII.

Слід підкреслити, що твори В. Короленка з українською тематикою творять у його літературній спадщині окремий світ - віддзеркалення його батьківщини в усіх її аспектах: фізико-географічних, історичних, соціальних, культурних та національно-релігійних. Сюжетна канва цих творів вплітає біографічні елементи самого автора.

Одна з тем, якої торкнувся Короленко в своїх творах з українською тематикою - це життя покривджених послідовників забороненої на теренах російської імперії уніятської віри. Ця проблема була близькою й добре відомою Короленкові й він мав до неї пряме відношення. Цій темі присвячується наступний розділ.

РОЗДІЛ ІІІ

УНІЯТИ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ В. КОРОЛЕНКА

1. Вступ

Володимир Короленко написав три оповідання, в яких торкнувся життя покривджених послідовників уніятської віри: В поганому товаристві /1885/, Государеві ящики /1901/, Без язика /1902/.

Провідна ідея цих творів, яку ще жодна критика не відзначила, змалювати упосліджене становище послідовників забороненої уніятської віри, тобто віри українців-католиків візантійського обряду на Волині, яких колись, під польським пануванням утискувала римо-католицька адміністрація польського королівства, а після останнього розподілу Польщі, 1794 року, коли Волинь була приєднана до Росії, почала переслідувати православна адміністрація російської держави. В 1839 році уніятська церква офіційно була заборонена в російській імперії.¹ Скоро після цього цю віру було оголошено поза законом, а її вірних насильно наvertsалось на московське православ"я. Українська православна церква взагалі не існувала.

Акція "навернення" уніятів на православ"я особливо загострилась при царюванні Миколи І. Аналізуючи цей період, С. Мельгунов писав: "Упразднение унии должно было явится² первым жизненным актом обрусения наших западных губерний."

¹ "Берестейська унія". /Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Мюнхен, "Молоде життя", 1955- том 1, стор. 116-117./

² С. П. Мельгунов. "Из истории воссоединения униатов в России". /Голос минувшего. Москва, 1915, #10, стр. 10./

Уніятські церкви й кладовища закривали. Стейких послідовників відлучувалось від суспільного життя та піддавалось фізичним тортурам, а крайніх фанатиків засилялось у Сибір.

Цитований вище С. Мельгунов так пише про ці події:

... Официально воссоединение изображалось как "мирное, безобидное и свободное религиозное торжество", на самом деле православие приходилось вбивать силой, прибегая к мерам ничуть не уступавшим по бессмысленности и жестокости николаевским, а иногда даже превосходящим их.

Не было униатского прихода, где не происходило бы вопиющих своим беззаконием насилий, заканчивающихся расстрелом "мятежников", т.-е. упорствующих в своей вере. Казацкие нагайки, штрафы, аресты, высылки, контрибуции - вот обычные приемы, практиковавшиеся в 1874-75 гг.

Бывали случаи, когда пороли все население поголовно от 16 до 80 лет, чтобы заставить принять новые молитвенники или новых священников...

.....
Тем не менее обращение "упорствующих" или "мятежников" продолжалось. Униаты не признавали себя православными, не ходили в церковь, не крестили детей, тайком хоронили умерших...¹

Після офіційної заборони уніятської церкви, жоден її прихильник не мав права в європейській частині російської імперії на своє духовне існування. Перед ними були альтернативи: переходити на російське православ'я, або римо-католицизм, що були визнані законом, або жити на батьківщині без громадянства, без церкви, без будь-яких засобів на існування та ще й бути переслідуваним, отже - повільне вимирання. Можна було добровільно емігрувати на Сибір, де не було релігійної дискримінації, або бути засланим примусово за виконання обрядів забороненої віри. Була ще можливість виїздити на еміграцію за океан, проте не всі могли дозволити собі на це й не всім дозволялось.

1

С. П. Мельгунов. "Из истории воссоединения униатов в России". /Голос минувшего. Москва, 1915, #10, стр. 31./

Ще з дитинства Короленко знав, що на його батьківщині найбільше були упослідженими уніяти-українці, які залишилися вірними "вірі батьків". Хоч Короленко сам був православний, проте він, як людина щирого серця, не міг забути переслідування людей лише за те, що вони були вірними своїй рідній церкві. Особливо толерантним був до цих віруючих батько Короленка, який, будучи суддею, часто брав їх під захист. В Історії мого сучасника В. Короленко пише, що на Волині

... було також і три віри /не рахуючи євреїв/: католицька, православна і між ними – уніатська, найбільш бідна і утискувана. Поляки в свій час вважали її вірою нижчою... Потім їх стали утискувати й переслідувати росіяни... Таким чином релігія, що була результатом малодушного компромісу, пустивши коріння в серцях кількох поколінь, стала гнаною і вимагала від своїх послідовників вірності і самовідданості. Я пригадую одного з цих уніатських священників, високого старика з величезною сивою бородою, з тремтячою головою і великим священницьким жезлом у руках.... по старечому обличчю бігли крупні сльози. Він говорив щось... про бога, якого не хоче продати, і про віру предків.... Після того, як старик пішов, батько... промовив....:

– Є одна права віра... Але ніхто не може знати, яка саме. Треба держатися віри батьків, хоч би довелося терпіти за це...¹

Опісля батько вияснив, що над уніатським священником велась якась "карна справа", але не та, що ведеться над злодіями та шахраями, а "особлива", яка полягала в тому, що уніатський священник порушував царський закон про заборону його віри й продовжував службу по-уніатському. В цій статті Короленко виразно підкреслює, що уніатська віра була компромісом між католицькою та православною вірами. Тут він не тільки погоджується з загально прийнятою думкою, але й висловлює погляд,

1

В. Г. Короленко. Твори в чотирьох томах. Переклад з російської. Київ, Держ. вид-во худож. літ-ри, 1953-54. том 3, стор. 95.

що впливає з його національно-релігійної душі, яка силою обставин увібрала в себе римо-католицизм і православ'я та була докананим природним компромісом між цими двома релігіями. Тому Короленко розумів трагічну долю переслідуваних уніятів і, здається, що це розуміння спричинилося до того, що він опісля став одним з найбільших поборників релігійної свободи в російській імперії. Одноразово це й було стимулом до виведення в художніх творах його земляків-уніятів, що аналізуються в цій праці.

Розкриття глибокого розуміння Короленком трагічної долі уніятів у російській імперії та співчуття їм віддзеркалене особливо в його пізніших публіцистичних виступах в обороні українців-галичан та греко-католицької віри під час нової хвилі національного й релігійного переслідування в Галичині, коли в час першої світової війни вона була окупована російськими військами. Провід української католицької церкви, очоленої митрополитом Шептицьким, був вивезений у глиб Росії, а громадсько-національне життя було спаралізоване. Єдині, хто мав підтримку з боку російської влади, були москвофільські елементи.

Короленко написав декілька статей, що стосувалися оборони національних, культурних та релігійних прав українського населення Галичини: Вера отцов, Заточеніе графа Шептицькаго, Уголок Галиции в Ростове-на-Дону, Опыт ознакомления с Россией, О Галиции.¹ Серед них Вера отцов була присвячена виключно обо-

¹ Дати та анотації до цих статей подані в хронологічному списку творів В. Короленка з українською тематикою в додатку до цієї праці.

роні греко-католицької церкви.¹ У цій статті, крім повторення фактів переслідування уніятської віри, згадуваних в Історії мого сучасника і цитованих вище, Короленко висловлює свій погляд на право існування уніятської віри. Для нього критерієм права на існування будь-якої віри є, в першу чергу, не її історичність, чи канонічність, а право називатися "вірою батьків". Він каже:

"Віра батьків"... Тільки за цю суть, за "віру батьків" тримаються мільйонні покоління людей, які за неї стоять, за неї терплять гоніння, за неї вмирають... За віру батьків і матерів, тому що в усіх були батьки й матері, але не за соборні догми, тому що не багато знають про догми та собори. Сукупність глибоких, як океан,... почуттів, якими одушевляються прості серця, які ріднять їх з минулим і майбутнім, які з окремих, розрізнених душ і сердець творять могутні людські об'єднання... воно і є "віра батьків" для народних мас.²

А далі, характеризуючи греко-католицьку церкву, твердить:

Ця віра історично недавня, але все ж таки в ній уже успіли народитися й умерти покоління. Виникнувши з тиску й компромісу однієї віри батьків, вона успіла зцементуватись у нову щільну масу релігійних почуттів, в легенду й культ, що в свою чергу вимагали відданості, самопожертви, готовності на страждання і на смерть....²

Короленко переконаний, що віруючі уніяти байдужі до історії церкви, для них важніше те, що "... ця віра в свою чергу стала вже "вірою батьків". У ній уже народжувалися, з нею жили, з нею відходили в землю...."³

¹
В. Г. Короленко. "Вера отцов". /Русския записки. Петроград, 1916, #9, стр. 297-303. Ця стаття та стаття Заточенія графа Шептицькаго вміщені в додатку до цієї праці в моєму перекладі українською мовою.

²
Там же, стор. 298.

³
Там же, стор. 299.

Він виразно робить докір польській стороні, яка намагалась з унії зробити знаряддя своєї політики:

Спочатку вона була лицемірно заохочувана польською політикою, як крок до повного зречення. Але її зразу ж стали пригнічувати самі поляки, і над нею безкарно розігрувалося шляхетсько-магнатське свавілля... І вона стала дорогою своїм ісповідникам саме, як убога віра убогих батьків... І коли її стали гнати з другої сторони /з російської - І. М./, то виявилось, що нова для істориків - вона була вже старою для окремих людей... ¹

Тому Короленко демонстративно ганить московську православну адміністрацію за примусове навернення уніятів на православ'є, заявляючи, що "... епізод 'возз'єднання руських уніятів' у минулому столітті є, безсумніву, історією гоніння за віру й насильство над сумлінням віруючих інакше, як ми, але щиро й сильно." ¹

Не менш цікавим є твердження Короленка про живучість цієї віри. Він пише:

І скільки вона на цей раз виявила живучости й сили ця уніятська "віра батьків", - це видно з вражаючого факту, що відбувся на наших очах.

Унія зникла. Після "добровільного воз'єднання" релігійне життя цілого краю пішло кудись у глибину, подібно до ріки, що скрилась під землею. Майже пів століття офіційно уніятства в нас не було. Не було уніятської ієрархії: ні єпископів, ні священників, ні церков, ні парафіян. Але дивним чином - я зустрічав у Сибірі уніятів-засланців....

За що ж вони засилялись? Вони відповідали ясно: - За віру! - "За яку?" - "За уніятську!.." ¹

Далі Короленко каже, що він не знає, як формулювався статтями закону цей "релігійний злочин" уніятів, але знає, в чому він полягав, а саме:

... Офіційно православні, люди відмовлялися хрестити дітей у православних священників, ховати своїх мерців на православних кладовищах. Оскільки їх гнали туди насильно, то вони воліли радше католицьких священників, католицькі могили. ¹

¹

Там же, стор. 299.

Він з прикрістю констатував факт, що коли вийшов закон про свободу релігії в Росії /1905/, то для уніятської віри у ньому не знайшлося місця. Він пригадує також, як, будучи на лікуванні в Німеччині /1907/, його відвідали два галичани: один учитель, а другий ректор греко-католицького семінару, які з жалем говорили про обмеженість російського закону про свободу релігії:

... У вас тепер є всі ієрархії, свободний перехід у будь-яку віру. Лютерани, мусульмани, жиди... Але уніятської ієрархії нема... Чому ж це?.. Чому православний може тепер зовсім законно оголосити себе жидом і дістати можливість відправляти цей культ, а уніят не може?

.....
Ми уніяти, відстоємо в себе в Австрії наш русинський народ від денационалізації - німецької або польської, а ви, в Росії, віддасте полякам цілу область... /Холмщину - І. М./ Чому російська інтелігенція не бореться з цим?¹

Признаючи рацію ректорові, Короленко міг лише відповісти, що "... в російській інтелігенції не знайдеться спільної мови з людьми, погляд яких має рішальне значення в цьому питанні."¹ Іншими словами, громадська опінія в російській імперії була безсила супроти урядових розпоряджень.

Зустріч і розмова з українцями-галичанами залишила в Короленка приємний спогад про них:

Австрійські піддані, - вони всією душею були слов'яни-українці, з тремтінням внутрішнього почуття говорили про Шевченка, про Котляревського, знали нашу українську мову, і взагалі всією душею тяготіли до культурного центру поза Австрією, в наших кордонах. Це були закордонні слов'янські інтелігенти особливого типу, який у нас давно зник. У них була жива чисто політична струнка, поруч із значними віросповідними й догматичними інтересами. В себе, на батьківщині, вони боролися за мову й за віру демократичної маси, яку так тяжко було боронити й оборонити й оборонити врешті-решт від чужеплемінного й чужомовного тиску.¹

¹
Там же, стор. 302

Не менше важливим є Короленкове ствердження, що галицькі інтелігенти були "особливого типу", який "давно зник" в російській імперії. Це виразний натяк на те, що такий тип національно-свідомого інтелігента колись існував в Україні, але був знищений русифікаційною політикою царського режиму.

Закінчує Короленко статтю логічними висновками, що "віра батьків", хоч би й така історично-недовговічна, як уніятська, скорше пригорнеться до сторони переслідуваних, аніж туди, куди її заганяють поліційними засобами.

Стаття Віра батьків /Вера отцов/, начебто вивершує три художні оповідання, аналізовані в цій праці, які хоч зовсім не пов'язані між собою сюжетом, ідейно, ніби творять своєрідну трилогію: уніяти на батьківщині, в Сибірі, за океаном.

В поганому товаристві: Змальовується положення уніятів на Волині після реформи 1861 року, коли їх особливо жорстоко переслідували, зокрема після польського повстання 1863 року під претекстом підтримки польського національного руху та римо-католицизму, хоч насправді римо-католики з багатьох причин самі цурались уніятів. Справжньою причиною переслідування уніятів російською державою була політика цілковитої ліквідації греко-католицької церкви.

Государеві ямшики. В оповіданні змальовується гірка доля засланого в Сибір уніята, який і в тяжких умовах життя залишається вірним своїй релігії.

Без язика. Оповідается про еміграцію "оправославнених уніятів" - українців з Волині до Америки, де вони сподіваються заснувати українську колонію та відновити в ній стару уніятську, тобто греко-католицьку, церкву.

2. В поганому товаристві

Оповідання вперше було надруковане в журналі Русская мысль 1885 року.¹ Над ним автор почав працювати ще в якутському засланні. Оповідання частково автобіографічне. В його основу лягли спогади з дитинства письменника в місті Рівному. Виведені в творі суддя - прообраз батька письменника,² та його син - сам автор. Також містечко Княже-Віно у творі нагадує місто Рівне тих часів.³ У статті Вера отцов Короленко також каже:

На моїй батьківщині, у Волинській губернії, також були колись уніяти. В моїй пам'яті залишилась лише напівзруйнована уніятська церковка в місті Рівному, котру мені⁴ прийшлося якось описувати в одному із своїх оповідань...

Головна ідея твору - важке положення послідовників забороненої уніятської церкви на Волині в 60-х роках XIX століття, тобто в час найбільшого переслідування їх російською православною адміністрацією.

1

Переклад з російської М. Шумила. /Короленко, В. Г. Твори в чотирьох томах. Переклад з російської. Київ, Держ. вид-во худож. літ-ри, 1953-54. том 1, стор. 169-225./

Цитати з зазначенням у дужках числа сторінки стосуються лише цього твору.

2

В. Беренштам. В. Г. Короленко как общественный деятель и в домашнем кругу. Берлин, Книгоизд-во, "Москва", 1922. стр. 30.

3

У листі-автобіографії до літературознавця А. М. Скабичевського /22 листопада, 1822 року/ Короленко пише, що місто Рівне - "этот небольшой городок... с полной точностью описан в рассказе моем В дурном обществе." /Короленко, В. Г. Собрание сочинений в десяти томах. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1953-56. том 10, стр. 167./

4

В. Г. Короленко. Вера отцов. /Русские записки. Петроград, 1916, #9, стр. 297./ Переклад мій - І. М./

Короткий зміст оповідання такий: Син міського судді, Вася, блукаючи по місті та по його старих руїнах, випадково познайомився з людьми з "поганого товариства", як їх обзивали заможніші обивателі міста. Це люди найбільш упродженого прошарку населення - суспільного дна. Виявляється, що вони уніяти, віру яких заборонено. Їх цураються також римо-католики. Одинокий їхній притулок - місце коло зруйнованої уніятської каплиці, в підземеллі, тобто в мертвецьких склепах колишнього уніятського кладовища. Вдень вони вешталися по місті, а на ніч відходили на кладовище. Вася випадково познайомився, а потім здружився з дітьми одного з цих уніятів, Валеком і Марусею. Довідавшись, що вони живуть у підземеллі, в цементових склепах для трун, без світла, в сирості, обідрані й голодні, Вася часто їх відвідував, приносив щось з'їсти, а для хворої дівчинки Марусі приніс навіть ляльку своєї сестри.

Дорослі люди цього "поганого товариства" - це, як їх називає автор, "проблематичні фігури". Серед них також і батько нещасних дітей Тибурцій Драб - талановита людина, життя якої вдень пропадало марно на базарних площах, а вночі в склепах сирого підземелля. Підземне життя особливо ницило здоров'я дітей. Маленька Маруся вмирає від того, що "сірий камінь висмоктає з неї життя." /стор. 200/.

Як шану для свого батька-судді, який завжди був вирозумілим до переслідуваних уніятів, автор виводить його також

¹
В. Г. Короленко. Бере отцов. /Русские записки.
Петроград, 1916, #9, стр. 297./

суддею в цьому оповіданні, як одну людину з урядової адміністрації, яка розуміла становище покривджених і брала їх під свій захист.

Враховуючи суворість російської урядової цензури, що переслідувала будь-яке співчуття жертвам забороненої уніятської віри, автор побудував сюжет оповідання так, що головний винуватець нещастя уніятів /російська адміністрація/ показаний завуальовано, але їхній трагічний стан висвітлено надзвичайно випукло. В цьому також полягало мистецтво переслідуваного письменника. Приходиться ствердити, що жодна літературна критика дотепер цього факту не підкреслила, а він дуже наглядний, якщо розуміти оповідання так, як розумів його автор.

Починається оповідання описом міста Княже-Віно, або Княж-городок, яке

... належало одному зубожілому, але гордовитому польському родові і мало всі типові риси будь-якого з невеличких міст Південно-західного краю, де, серед тихого плину життя важкої праці і дріб'язково-метушливого єврейського гешефту, доживають свої сумні дні рештки гордої панської величі. /стор. 169/.

Найкращою архітектурною прикрасою міста була тюрма. Посередині міста був острів, а на ньому старий, напівзруйнований замок. Переказували, що "На кістках людських стоїть старе замчище..." /стор. 170/. Тепер замок був у цілковитому занепаді й лише наводив на жителів міста страх своїм історичним минулим та колишніми жорстокими власниками його, прославленими "на віки віків своїми кривавими подвигами..." /стор. 171/.

Читач легко завважує контраст між архітектурними

"прикрасами" міста - минулого й сучасного. Проте й минула, й сучасна "прикраса" мала одну й ту ж ціль: наводити на людей страх. Замок був втіленням старої Польщі - шляхетської епохи, що вмирала. Вік її кріпацтва був остаточно скасований. Тюрма була символом російської влади та московського православ'я. Про господарів тюрми автор нічого не говорить, бо саме слово тюрма було вистачаючим.

Проте старий замок, каже автор, не був пустий. В ньому спочатку знаходили притулок зубожілі покидьки старого й нового суспільства, які були позбавлені будь-якого матеріального ґрунту для свого існування. Упосліджених внаслідок соціального походження було дві категорії: колишні панські слуги різних ранг, які залишилися без своїх господарів - маєткових шляхтичів, зруйнованих скасуванням кріпацтва та послідовники забороненої уніятської віри.

Автор не називає винуватців долі уніятів, тобто адміністраторів московського православ'я, але на тлі упередженого ставлення римо-католиків до уніятів, яке особливо стимулювалось після заборони уніятської віри на території російської імперії /1839 року/¹, винуватця добре видно. Російські закони толерували римо-католицьку віру й цим деякі римо-католики надуживали, роблячи тиск на тих уніятів, які не приймали православ'я, щоб вони переходили на римо-католицизм, в іншому випадку відсепаровувались від них. Цей факт показаний в оповіданні досить наглядно.

¹
"Берестейська унія". /Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Мюнхен, Вид-во "Молоде життя", 1955. том 1, стор. 116-117./

Автор також ілюструє факт існування уніятської віри на Волині, причому ця ілюстрація супроводжується неприхованою симпатією до уніятів. Крім замку, в місті існувала уніятська церква, як свідок іншої віри, відмінної від римо-католицької. Між ними віддавна існувала прихована ворожнеча, хоч і не без зовнішньої толерантності. В творі це переказується так:

В західній стороні, на горі, серед зотлілих хрестів і запалих могил, стояла давно занедбана уніятська каплиця. Це була рідна дочка розкинутого в долині власне обивательського міста. Колись у ній збиралися, на гудіння дзвона, городяни в чистих, хоч і не розкішних кунтушах, з палицями в руках, замість шабель, якими гриміла дрібна шляхта, що теж з"являлася на поклик гучного уніятського дзвона із околиць сіл і хуторів. /стор. 171-172/.

Далі автор підкреслює більш образно, що існування цієї церкви не було дуже приємним для замку, який

... сердито і презирливо закривався від каплиці густою зеленню, і лише в ті хвилини, коли південно-західний вітер виривався з-за очеретів і налітав на острів, тополі аж гули, хитаючись, і з-за них поблискували вікна, і замок, здавалось, кидав на каплицю похмурі погляди. Тепер і він, і вона були трупи. /стор. 172/.

Символічно - зрозуміло. Замок, без сумніву, вмер тому, що після реформи розійшлася обслуга, що примусово його доглядала; натомість уніятську церкву примусово зліквідовано російським законом. Однак наслідки ворожнечі, що існували в свій час між римо-католиками й уніятами, продовжувалися далі, й автор каже, що

... стара, історична ворожнеча, що розділяла колись гордий панський замок і міщанську уніятську каплицю, тривала й після їх смерті: її підтримували, ворущаючись у цих дряхлих трупах, черви, що займали вцілілі кутки підземелля, підвали. Цими могильними червами померлих будинків були люди.

Був час, коли старий замок служив даровим пристановищем усякому біднякові без найменших обмежень... /стор. 172/.

Спочатку спільна біда мирила римо-католиків з уніятами. Та скоро, каже автор, серед жителів того замку заіснувало релігійне розмежування. Правовірний римо-католик "... старий Януш, що був колись одним з дрібних графських 'офіціалістів', виклопотав собі щось подібне до хартії на володіння і захопив кермо влади. Він приступив до реформи..." /стор. 172/. Реформа заключалась у тому, що Януш, при допомозі своїх однобічників, почав сортувати населення замку на "добрих християн", тобто римо-католиків - "переважно з колишніх слуг, або нащадків слуг графського роду" й "недобрих", що не були чистими католиками та й не мали таких служебних титулів, як перші. Перші, як "аристократи", залишались гонорово в замку й уважали себе "порядним товариством", а вигнанців обізвано "поганим товариством".

Ясно, що до "поганого товариства" належали уніяти, а уніятами на Волині були лише українці. Отже розмежування було, фактично, національним. Автор не скриває свого почуття, кому він співчуває:

З цього пам'ятного вечора і Януш, і старий замок, від якого раніше віяло на мене якоюсь неясною величчю, втратили в моїх очах усю свою привабливість....

.....
 ... Замок став мені гидкий.... А головне - я не міг забути холодної жорстокості, з якою торжествуючі мешканці замка гнали своїх нещасних сожителів, а при згадці про темних осіб, що zostались без притулку, в мене стискалось серце. /стор. 174/.

Вигнанці - це "проблематичні натури" для міста й автор змальовує їхнє страшне становище:

... Місто знало, що його вулицями в непогідній пітьмі дощової ночі блукають люди, яким голодно і холодно, які дрижать і мокнуть; розуміючи, що в серцях цих людей повинні народжуватись жорстокі почуття, місто насто-

жилося і назустріч цим почуттям посиляло свої погрози.
/стор. 175/.

Автор ще дужче посилює контрасти в положенні "порядних" і "непорядних" жебраків: "замкові" свobodно ходили, жебрали й їм не відмовляли милостині, а вигнанці буквально були засуджені на голодну смерть. Автор каже:

Тільки нещасні вигнанці не знайшли й тепер у місті своєї колії. Правда, вони не тинялися вулицями вночі; говорили, що вони знайшли притулок десь на горі, біля уніатської каплиці, але як вони вмурилися влаштуватися там, ніхто точно не міг сказати. Всі бачили тільки, що з одного боку, з гір і ярів, що оточували каплицю, вранці спускалися в місто найнеможливіші і найпідозріліші постаті, які смерком зникали в тому ж напрямі. /стор. 176/.

.....
Подейкували про якісь підземелля на уніатській горі біля каплиці, а що в тих краях, де часто проходила з мечем і вогнем татарщина, де колись бушувала панська сваволя і чинили криваву розправу звияжці-гайдамаки, подібні підземелля трапляються нерідко, то всі вірили цим чуткам,.... Про гору, зриту могилами, йшла погана слава. На старому кладовищі в сирі осінні ночі загорялись сині вогні, а в каплиці сичі кричали... пронизливо і дзвінко,.... /стор. 187/.

Ці постаті, каже автор, не були подібними на "аристократичних" жебраків із замку. Місто їх не визнавало, але й вони не просили визнання. Їхнє ставлення до міста було войовниче: "Вони вважали краще лягти обивателя, ніж підлещуватись до нього, - брати самим, ніж випрошувати." /стор. 176/. Їм приходилося тяжко страждати від переслідування, якщо появлялись подинці, але часто змушували страждати й обивателя, якщо їх було більше.

Відчувається, що тут була своєрідна боротьба за існування, причому зі сторони переслідуваних вона була чесною і законною. Вони відчували, що їм відбиралось законне право на існування на своїй землі, де вони колись були рівноправними господарями її. В їхніх очах обиватель міста /православ-

ний, римо-католик і єврей, за яким стояв закон/, скорше були чужинцями цього краю, в яких вони, уніяти-українці, не збирались просити милостині, а, якщо можливо, брали силою.

У розділі "Проблематичні натури" автор знайомить читача з деякими постатями цього "поганого товариства":

... Серед цієї обірваної і темної юрби нещасливців зустрічались особи, які розумом і талантом могли б зробити честь найдобрішому товариству замка, але не ужилися в ньому і віддали перевагу демократичному колу уніатської каплиці. Деякі з цих постатей були позначені рисами глибокого трагізму. /стор. 176/.

Далі йде колоритний опис окремих осіб. Це люди, яких було викинуто за борт життя і тільки тому, що вони не хотіли бути ні римо-католиками, ні православними. Зрозуміло, що будучи навіть освіченими, вони не могли дістати жодної посади, ані права займатись ремеслом.

Ось проходить зігнута похмура постать старого "професора". Це "... тиха, пригнічена ідіотизмом істота в старій фризівій шинелі, в шапці з величезним козирком і почорнілою кокардою." /стор. 176/. Звичайно, вчений титул цій людині присвоїла вулиця під насмішкуватий регіт з нещасного. В минулому він був якимось гувернером, пізніші часи позбавили його цієї посади. Він не був войовничим і коли чув викрики на базарі "ножі, голки, шпильки!" - хапався за своє серце, бо в його уяві це викликало страшні сцени й він утікав геть. Продавців це тішило й вони ще дужче викрикували. Автор симпатизує цій нещасній людині, говорячи за неї: "О, скільки страждань лишаються незрозумілими довготелесим факторам тільки тому, що страдник не може дати уявлення про них за допомогою міцного удару кулаком!" /стор. 177/.

За "професором" появляється "писар" Лавровський, якого життя зробило п'яницею. Він пив, звичайно, тоді, коли хтось, збиткуючись над ним, напоював його й тішився, як "писар" валявся в калюжі, або в приступах алькогольної галюцинації, оповідав "страшні речі" деревам, вважаючи їх за людей. У таких випадках не раз його заносило снігом, і лише завдяки братерству між вигнанцями, які рятували один одного, він залишався живим.

Серед них були й сміливіші. Ось інший член цього товариства: "Штик-юнкер Заусайлов, що був надзвичайно високий на зріст,... давно вже оголосив відкрити війну всьому живому, не визнаючи будь-якого перемир'я чи нейтралітету." /стор. 178/. Він особливо люто кидався на напасників професора, носився "вулицями, мов Тамерлан".

Відважним рахувався також і пан Туркевич – людина, яка належала до числа тих людей, що "... не дають собі плювати в кашу..." /стор. 180/. Він був веселий, любив випити. Туркевич сам присвоїв собі звання генерала й багатьох жителів міста заставляв респектувати його. Людина артистичних здібностей, він організовував відкриті театральні скечі під вікнами заможних горожан, щоб заробити кусок хліба, чи миску борщу, або й склянку горілки. Як правило, головну роль в цих виставах виконував сам, а найчастіше виступав у ролі знавця справедливих судових процедур. Проте жити таким життям постійно не було потіхою, тому веселий пан Туркевич часто попадав у таку меланхолію, що забував про своє "генеральство" і ставав безпомічним, як дитина.

... Його били, опльовували, обкидали грязюкою, а він

навіть не старався уникати глузу; він тільки ревів на весь голос, і сльози горохом котилися йому з очей по понуро обвислих вусах. Бідолаха звертався до всіх з проською вбити його, мотивуючи це бажання тим, що йому одноково доведеться померти "собачою смертю під тином".
/стор. 181/.

Найколоритнішою особою серед "поганого товариства" був Тибурцій Драб. Походження його було тасмницею для всіх. Чоловік цей відзначався феноменальною вченістю. Він демонстрував знання латинської мови, виголошував перед випадковими натовпами цілі промови з Ціцерона, Ксенофонта, деклямував Вергілія або Гомера. найбільше любили слухати його українці, що юрбами збиралися навколо нього. Автор не каже, якою мовою промовляв до них Тибурцій Драб, але каже:

... Хохли роззявляли роти... а пан Тибурцій височів у своєму лахмітті над усім натовпом, громлячи Кателіну або описуючи подвиги Цезаря чи підступність Мітрідата. Хохли, взагалі наділені від природи багатою фантазією, уміли якось вкладати власний зміст в ці надхненні, хоч і незрозумілі промови... /стор. 185/.

Коли Тибурцій своїми розповіддями доводив їх до сліз, вони радо скидали в його капелюх мідяки. Ніхто не знав, звідкіля він прибув до міста та де набув таку вченість. Догадувались, ніби, він був лакеєм якогось графа й, доглядаючи графського сина в школі отців-єзуїтів, перехопив більше мудрости від отців, ніж його панич. Дехто здогадувався, що він "... брав участь нібито в подвигах знаменитого Кармелюка."
/стор. 184/.

У Тибурція було двоє дітей: семирічний Валек і трьохрічна Маруся, з якими пізніше познайомився син судді Вася в зруйнованій уніятській каплиці.

Вася любив лазити по місті та його околицях, де "прислухався... до нескладного життя городка" та "прислухався до...

шепоту вітру на високих козацьких могилах..." /стор. 191/.

Він каже, що вже тоді не раз спинявся зі страхом перед картинами життя: "Образ за образом, враження за враженням лягали в мою душу яскравими плямами; я визнаю і побачив багато такого, чого не бачили діти значно старші від мене..." /стор. 191/.

Не будучи більше зацікавленим римо-католицьким замком, він "став поглядати на каплицю, яку видно було вдалині, на уніатській горі..." і коло якої були "... лише тихі могили і зруйновані хрести..." /стор. 191/.

Автор дуже співчутливо передає дійсність цієї мертвої уніатської святині, що була колись "рідною сестрою" всім людям, які жили навкруги та які колись приходили до неї веселі й щасливі, а тепер двері якої "були міцно забиті" й

... тільки горобці метушилися навколо, та ластівки безшумно влітали і вилітали у вікна старої каплиці, що стояла, сумно понурившись, серед порослих травою могил, скромних хрестів, напівзруйнованих кам'яних гробниць, на руїнах яких слалась густа зелень... /стор. 192/.

Усе це було, очевидно, наслідком чийогось втручання, що перекреслило колись щасливе нормальне життя людей. І автор додає:

... Ніде не було видно ознак будь-якого житла і присутності людини. Все було якесь смиренне, тихе, занедбане, пусте. Тільки сама каплиця дивилась, насупившись, порожніми вікнами, наче думала якусь журливу думу... /стор. 191/.

Не менш вражаючу картину побачив він, добравшись до вікна й заглянувши в каплицю:

... звідти на мене війнуло врочистою тишею занедбаного храму. Середина високої, вузької будівлі була позбавлена будь-яких прикрас.... Я побачив внутрішній бік замкнених дверей, провалені хори, старі, зотлілі колони,

що ніби похитнулися під непосильною вагою. Кутки були заткані павутиною, і в них клубочилась та особлива питьма, що залягає в усіх кутках таких старих будівель. /стор. 192/.

Тут і зустрівся Вася з Валеком і Марусею – постійними мешканцями підземелля цієї каплиці. Їхній зовнішній вигляд автор описує з глибоким почуттям жалю: Валек був "худорлявий і тонкий, як очеретинка. Одягнутий він був у брудну сорочинку, руки тримав у кишенях вузьких і куценьких штанців. Темне кучеряве волосся куйовдилося над чорними задумливими очима." /стор. 194/. Маруся ж:

Це було бліде, крихітне створіння, що нагадувало квітку, яка виросла без сонячного проміння... руки її були тонкі й прозорі; голівка похитувалась на тонкій шиї, як голівка степового дзвіночка; очі дивились часом так не по-дитячому сумно... /стор. 198-199/.

Коли Вася запитав, чому Маруся така сумна, Валек відповів: "Сірий камінь висмоктає з неї життя..." /стор. 200/.

З боєм автор говорить: "... Немає сумніву, хтось висмоктує життя з цієї чудної дівчинки, яка плаче тоді, коли інші на її місці сміються." /стор. 200/.

Автор знайомить читача також із життям підземельників. Вася, якого запросив до себе Валек, каже:

... Ходячи... від могили до могили, я наткнувся на просторий напівзруйнований склеп... Гробниця була порожня, тільки в середині підлоги була вставлена віконна рама з шибками, і крізь ці шибки зяяла темна порожнеча підземелля. /стор. 203/.

Вася "спинився при вході, вражений небаченим видовищем." /стор. 204/. В напівтемних, задушливих, сірих гробницях жили люди. Тут побачив він і старого "професора", який "... колунав голкою в своєму лахмітті," і бідну хвору Марусю, яка "якось невиразно виділялася на фоні сірого каменю." /стор. 204/.

Інші підземельники займалися різними своїми справами: майстрували, писали, варили тощо. Вася вперше побачив близько й Тибурція Драба, який виглядав "дуже втомлений... після тяжкої ролі, яку він грав на житейській сцені..." базарних площ та міських шинків. /стор. 210/.

Тибурцій прихильно висловився про суддю за його покровительство знедолених, але відчував, що й такий добрий суддя, як Васин батько, мабуть, не зможе довго обходити закони, яким він сам служить.

Тут автор дуже тонко натякає на "закон", яким заборонялось існування уніятської церкви в російській імперії.

Тибурцій каже до Васі:

... Твій батько служить панові, якому ім'я - закон. У нього є очі й серце тільки до того часу, поки закон спить собі на полицях; коли ж цей пан зійде звідти і скаже твоєму батькові: "Ану, суддя, чи не взятись нам за Тибурція Драба...?" З цього моменту суддя зараз же замикає своє серце на ключ... /стор. 217/.

Про себе Тибурцій сказав: "... Вся біда моя в тому, що в мене з законом вийшла колись, давно вже, деяка суспіція... тобто, розумієш, несподівана сварка... ах, малий, дуже це була велика сварка!" /стор. 217/.

Це все, що міг сказати автор у цензурованому оповіданні. Зрозуміло, що "суспіція", тобто підозріння і "сварка" з законами, було не що інше, як опір російським законам про заборону уніятської віри.

1

В Історії мого сучасника Короленко говорить, що його батько, будучи суддею, часто мусів видавати присуди всупереч своїм переконанням, але згідно з законами, хоч потім не раз "...гаряче молився на образ... і гірко плакав." /Короленко, В. Г. Твори в чотирьох томах. Переклад з російської. Київ, Держ. вид-во худож. літ-ри, 1953-54. том 3, стор. 22./

Автор каже, що "Це було ще одне з тих откровень, якими так щедро наділяла мене стара уніятська каплиця." /стор. 210/.

Це додаткове "откровення" остаточно розкрило Короленкові загадку, чому мертва уніятська каплиця й кладовище були самотнім пристановищем для уніятів; чому в трунах колишніх уніятських сподвижників коротали своє життя рештки уніятів. Вони жили в могилах поруч спочилих батьків своїх, продовжуючи боротись за життя. Проте навіть у такому стані вони були наражені на переслідування та цькування. По місті розповсюджувались чутки, що ці люди ніби займались крадіжками.

... Основувались ці чутки... на тій незаперечній посильці, що людина не може існувати без їжі; а тому що майже всі ці... особи... відбилися від звичайних способів її добування... то з цього впливав неминучий висновок, що їм необхідно було красти, або вмерти. Вони не вмерли, отже... самий факт їх існування ставав доказом їх злочинної поведінки. /стор. 184/.

Виходить, що навіть жити в підземеллі на кладовищі в сусідстві з трухлявими мерцями було для приречених уніятів "злочинною поведінкою". Адже це явний геноцид, жертвою якого впала першою маленька Маруся. Смерть цієї дівчинки – одна з найтрагічніших картин цього оповідання.

Кінчається оповідання тим, що більшість членів "поганого товариства" розбрелась у різні сторони – "... шукати щастя". Їхню майбутню долю символізувала, мабуть, дальша доля уніятської каплиці, про яку автор каже:

... Спочатку на ній завалилась покрівля, продавивши стелю підземелля. Потім навколо каплиці стали утворюватись обвали, і вона стала ще похмурніша; ще голосніше завивають в ній пугачі, а вогні на могилах темними осінніми ночами спалахують синім лиховісним світлом. /стор. 224/.

Коло каплиці була "... одна могила, обгороджена час-
токолом..." уніятки Марусі, до якої часто приходив Вася з
свою сестрою, де вони "проголошували над маленькою могилою
свої обітниці." /стор. 225/.

Можливо це оповідання й було частковим виконанням
обіцянки, даної покійній Марусі - невинній жертві релігійного
переслідування.

Оповідання в Поганому товаристві - це протест проти
заборони усталеної уніятської віри та переслідування її послі-
довників. Умови нещасних були такі жахливі, що, здається,
ці люди мали втратити остаточно людську гідність. Одначе
автор дає прекрасно зрозуміти, що серед них живріли людські
почуття та що при інших умовах вони були б іншими, такими,
як колись, коли ще чудовий дзвін їхньої уніятської церкви скли-
кав їх з близьких і далеких околиць.

3. Государеві ямщики

Це одне з циклу сибірських оповідань Короленка, в яких він художньо змальовує Сибір /переважно якутський край/ та життя різноплемінного населення його, в тому числі й українського.

Враження, яке Короленко виніс із життя в Якутії, з сибірських тюрем та скитань по безмежному Сибірі, давали йому матеріал для кращих його оповідань. Цими оповіданнями він збагатив, за виразом літературознавця М. Азадовського, "поэтику 'гиблого места'", тобто літературу про Сибір, про який засланці з покоління в покоління співали. "Зачем, про-

¹
Переклад П. Мисника. /Короленко, В. Г. Твори в чотирьох томах. Переклад з російської. Київ, Держ. вид-во худож. літ-ри, 1953-54. том 2, стор. 371-405./

Цитати з зазначення в дужках числа сторінки стосуються лише цього твору.

²
С. А. Венгеров - знавець творчості Короленка, так характеризує його сибірські оповідання: "... Дико-романтическая природа сибирской тайги, ужасающая обстановка жизни поселенцев в якутских юртах, полная самых невероятных приключений жизнь бродяг с их своеобразной психологией, типы правдоискателей рядом с типами людей почти что озверевших - все это художественно отразилось в превосходных очерках Короленко из сибирской жизни..." /Новый энциклопедический словарь. С.-Петербург, Изд-во Брокгауз-Ефрон, 1911-16. том 22, стр. 823./

³
Крім спогадів, вийшло друком дванадцять оповідань, серед них два про українців у сибірському засланні: Марусина заїмка та Государеві ямщики.

⁴
М. К. Азадовский. Поэтика "гиблого места". /Азадовский, М. К. Статьи о литературе и фольклоре. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1960. стр. 538./

Вираз "гиблое место" належить одному з героїв Короленка в оповіданні Ат-Даван, який висловлюється про Сибір так: "Это тебе не Рассея! Гора, да падь, да польня, да пустыня... Самое гиблое место." /Підкреслення моє - І. М./

клятая страна, нашел тебя, Ярмак!"¹

Російський поет-народоволець Петро Якубович /Л. Мельшин/, який відбув вісімнадцятилітню каторгу в Якутії, також згадував, що він ніколи не міг захоплюватися іноді навіть гарними краєвидами Сибіру без настирливої думки про нестерпні страждання тих людей, які живуть у ньому. Він пише:

Страшная мысль о том, сколько горя, слез и даже живой человеческой крови видели эти бездушно красивые горы, омрачала наслаждение ландшафтом и невольно заставляла глаза отвращиваться.²

А далі каже, що йому пригадувався уривок з Кавказу Тараса Шевченка, який найкраще характеризував той край:

За горами гори
Хмарою повиті,
Засіяні горем,
Кровію політі.

Хоч каторжний Сибір, царська колонія, вже давно був відомий читачам з творів К. Релєєва, О. Бестужева-Марлінського, В. Одоєвського, В. Развського, М. Некрасова, Ф. Достоевського, В. Омулевського та інших, проте в нарисах і оповіданнях Короленка ця стара тема російської літератури дістала зовсім нове наświetлення. Пробувши на засланні повних чотири роки та вивчивши сибірську дійсність, Короленко зробив висновок:

"Сибирь - это настоящее складочное место российской драмы."³

¹ М. К. Азадовский. Статьи о литературе и фольклоре. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1960, стр. 534.

² Л. Мельшин. В мире отверженных. Записки бывшего каторжанина. том 1, стр. 76. /Цитовано за: М. К. Азадовский. Статьи о литературе и фольклоре. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1960, стр. 507./

³ В. Г. Короленко. Записные книжки /1880-1900/. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1935, стр. 69.

Одну з сибірських драм змальовує Короленко в оповіданні "Государеві ямщики". В основу цього оповідання лягли спостереження автора над життям поселенців у Сибірі - ленських станочників,¹ ямщиків та новопоселенців-примусових засланців.

Оповідання вперше було надруковане в журналі Русское богатство, 1901 року. Як і в більшості Короленкових оповідань з сибірською тематикою, в яких часто заторкується декілька аспектів, пов'язаних між собою тлом сибірської дійсності, в цьому оповіданні є також два аспекти: приреченість давно переселених і закріпачених поселенців, що виконують службу державних ямщиків та трагічна доля нового поселенця - одного з невідступних послідовників "віри батьків" своїх² уніята Матвія Островського.

Матвій Островський - це збірний тип сибірського засланця-уніята. Він палкий послідовник віри своїх батьків-уніятів. За це православний уряд Росії заслав Островського

¹ Станок - поштова або ямська станція в Сибірі й на сході Росії.

² Станочник - наглядач поштової або ямської станції, сторож на станку. /Словарь современного русского литературного языка. Москва, Академия наук СССР, 1950-65. 17 томов. том. 14, стр. 732-33./ Переклад мій - І. М./

Під час перебування на засланні в Сибірі, Короленко сам зустрічав засланців-послідовників греко-католицької віри. В своїй статті Вера отцов, в якій він обороняє право на існування греко-католицької церкви в межах території російської імперії, він каже: "...Я зустрічав у Сибірі уніятів-засланців. Заслання дає своєрідне право свобідного віросповідання кожній вірі. Не можна ж людину карати вічно за одне й те саме. Через це в Сибірі були здавна явні соціал-демократи й явні республіканці. Були й явні уніяти. За що ж вони засилались? Вони відповідали ясно: "За віру!" - "За яку?" - "За уніятську!.." /Короленко, В. Г. "Вера отцов". Русские записки. Петроград, 1916, #9, стр. 299-300./ Переклад мій. - І. М./

1
разом з родиною в Сибір. Проте і в Сибірі, у страшних умовах життя, правовірний уніят не зраджує свої віри, щобільше, він бунтується проти нелюдських усталених порядків і законів.

Вірність вірі батьків, відстоювання людської гідності та протест проти насильства – головна тема цього твору.

Починається оповідання розповіддю автора про його митарства від станка до станка під час повороту з якутського заслання; описом станків, станочників-ямщиків та, хоч красивої, але суворої сибірської природи. Государеві ямщики – це фірмани, поштарі; їхній обов'язок перевозити людей, пошту, матеріал тощо. Живуть ямщики цілими родинами на своїх станках – своєрідних поселенчих станціях, колишніх "ямах".²

Автор так описує їх:

Ленські станки – це ніби сколок минулих віків, залишений на далекій ріці в незайманому вигляді періодом російських реформ, як залишається зимовий лід у глибоких ущелинах... Це колишні "государеві ямщики", мужики, що відбувають на жалуванні ямську государеву службу. Державі необхідно підтримувати зносини з віддаленим і малонаселеним краєм.... /стор. 373/.

1
Безпосередньою причиною заслання героя твору уніята Островського в Сибір було те, що він "відпав від православ'я", /стор. 382/, до якого був примусово приписаний, і коли йому вмерла дитина, то він "не хотів дитину ховати на православному кладовищі..." /стор. 390/. Подібних випадків було багато й про це автор детально розповідає в своїй статті "Вера отцов". /Русския записки. Петроград, 1916, #9, стр. 300./

2
Ям /тюрьське/ – на території Росії і на Україні в 13–18 ст. поштова станція, де подорожні міняли поштових коней /звідси рос. слово – ямщик/. Ям згадується як натуральна повинність тяглового населення, що було зобов'язане перевозити різні вантажі тощо. Ямська повинність селян і посадських людей у Росії була однією з найважчих повинностей, особливо в помор'ї та Сибіру. /Українська радянська енциклопедія. Київ, Академія наук УРСР, 1959–65. том 16, стор. 475, 478/.

Цих людей колись завербували разом з родинами, обі-
цюючи "золоті гори", а потім порозставляли вздовж долини ріки
Лени на певних відтинках, приділили мізерну платню й застави-
ли жити й працювати за указом государя /царя/. Їм дозволялось
також займатися сільським господарством в околицях своїх стан-
ків - орати землю, розводити худобу. Проте місцевість у до-
лині ріки Лени була переважно кам'яниста, орної землі було
мало, а там, де вона була, то через коротке сибірське літо,
ранні морози й вітри, майже нічого на ній не дозрівало. За
малими винятками, усі жителі станків дуже бідували. Живучи
малими поселеннями серед напівдикого місцевого населення,
переважно якутів, воно асимілювалося й дичавіло. Розмовляли
вони збіднілою російською мовою, майже не вживаючи приймен-
ників, з великою домішкою якутських слів.

Автор каже, що "... з того часу живуть вони тут сто-
ліття... Старовинні "ями" скрізь давно зникли, зникло кріпос-
не право всіх видів. Лишилось воно тільки на Лені..." /стор.
374/. Держава робила з ними своєрідні контракти "за добровіль-
ною угодою". Для станочників ця "угода" визначалася тим, що
без "жалування" вони перемерли б голодною смертю. На ямщика
був потрібний мужик, і тільки російський, найбільш послухний,
який мав "досвід у довготерпінні" і розумів накази своїх началь-
ників краще, ніж будь-який іноходець. Приреченність цих людей
автор передає так:

... Населення таких знедолених станків - спадково пригноб-
лене, надзвичайно сумне і явно вироджується. Піти їм всі-
єю громадою на переселення - не можна! Це вже буде "бунт",
і начальство вживе "суворих заходів". Окремих же членів
своїх не пустить сама громада: ті, що залишаються, не ба-
жають взяти на себе від того, хто йде, частину важкого тя-

гару цього жахливого життя...

Так і проходить, забуте історією, життя своєрідних ямщицьких общин.... /стор. 375/.

Закінчує автор опис цих давніх поселенців ще більш трагічною картиною:

... Якщо робітник захворів або вмер, - родина також вмирає повільною смертю, на яку напівголодні сусіди дивляться із лякливим співчуттям, а каміння й ліси - з величавою стихійною байдужістю...

Взагалі - більшість цих забутих життів "государевих ямщиків" справляють враження повільного вимирання. Вони хворобливі, бліді, сумні й похмурі, як ці береги. Свою рідну ріку вони називають "проклятою" або "пропашою щілиною..." /стор. 376/.

Вибратися звідсіля міг би лише той, хто рішився б на все: волочитися сибірським бродягою та остерігатись, щоб не попасти в руки адміністрації, де чекало фізичне катування, тюрма та знову повернення на присуджений станок. Тому таких сміливців було мало. Станочні мужики були неписьменними, за-турканими й заляканими. Про інші частини своєї країни вони чули лише від засланців і розуміли, що за горами є десь "білий світ", а в ньому цар, і це все. Одначе, всі вони бажа-ли б вибратись якось з цієї долини, але боялись. Як виклю-чення серед застрашених законом ямщиків, автор показує од-ного з них, який вирішив кинути станок. Це дорослий хлопець Микеша. Батьки його повмирали, він залишився самітним. Ро-бота ямщика його не цікавила, він уже "двічі втікав" та на марне. За таке поводження Микешу вважали на станку "недоум-куватим". /стор. 378/.

Проте він, мабуть, найліпше розумів безвихідну при-реченість станочників, тому й думав увесь час про втечу. Автор каже, що "... У ньому несвідомо, нелогічно і неперемож-но засіло прагнення до білого світу і вільної волі." /стор. 399/.

У Микеші проривається протест із своїми аргументами: "За горами хороше... А ми тут... для чого живемо? Рябу стовпу стережемо... та сірий камінь, та темну лісу..." /стор. 379/. Цим разом Микеша збирався втікати "за гори", звідкіль його, думав він, уже не дістануть, щоб повернути назад.

Очевидно, у тих обставинах на такий крок могла рішитись людина, яка виломлювалася з нормального усталеного рабства. Тому й задум Микеші втекти від своєї усталеної долі - вважався "недоумкуватим". Автор симпатизує цьому героєві бодай за його пасивний бунт, за нову спробу втекти, але розуміє, що в цей спосіб Микеша й подібні йому, своєї долі не перерішать, та що бути їм вічними ямщиками - рабами государя, якщо вони всі надалі залишатимуться тільки безхарактерними мрійниками, пасивно втікаючи від своєї долі.

У цій частині оповідання автор надзвичайно рально змальовує трагічне положення ленських станочників, яких державні закони настільки закабалили та довели до такого людського змізерніння, що одна лише думка вирватися з того стану, вважалася божевіллям.

Контрастом до цих покірних ямщиків, та окремих мрійливих Микешів, виступає новопоселенець-уніят Матвій Островський. На вступі автор знайомить читача спершу з вогнем на заїмці ¹ /господарці/ уніята, що вже віщує щось недобре в житті цього героя. Горіла заїмка Островського, яку побачив автор,

1

Заїмка - земельна ділянка, захоплена ким-небудь при заселенні, з житловими та господарськими будівлями на ній. /Словарь современного русского литературного языка. Москва, Академия наук СССР, 1950-65. 17 томов. том 4, стр. 475./
/Переклад мій - І. М./

під"їжджаючи до Титаринського станка в супроводі Микеші, який знав про життя уніята й розповів авторові "просту і сувору" історію цієї пожежі:

... Кілька років тому уніят Островський був засланий, здається, за те, що відпав від православ"я, і поселений на Лені. За ним прийшла молода дружина з маленькою дівчинкою. Якути відвели йому наділ у широкий паді, між двома схилами.... Островський жваво взявся до роботи.... /стор. 382/.

Проте якути, каже автор, не сказали Островському одного: у цьому місці хліб виростав, але ніколи не вистигав - його вбивали вітри, що приносили ранні приморозки. Якути це зробили навмисне, бо не бажали нових поселенців на своїх землях, "а сусіди-станочники, що орендували в якутів сіножаті і тому були залежні, також не попередили поляка, боячись розсердити якутів." /стор. 382/.

Островський вибивався з сил біля роботи, голодував сам і примушував голодувати дружину й дитину, все розширював свої посіви й сподівався, що його праця не піде на марне. Проте і останнього разу була лише сама солома без зерна, "а восени замучена горем дружина померла від цинги." /стор. 382/.

Далі автор пише:

Островський викопав могилу, без сліз поклав дружину в мерзлу землю і зарівняв її... Потім він узяв білет на приїски і допомогу в якутів на дорогу. Якути охоче дали

1

Це єдиний випадок у творі, коли Островського названо поляком. Зрозуміло, це явна вимушеність автора перед цензурою. Адже ясно, що для збірного типу уніята, польська національність аж ніяк не підходить. Відомо, що уніятами були переважно українці греко-католицького віровизнання. Згодом це вияснив сам автор у згадуваній вище статті "Вера отцов". Так це розумів і Володимир Дорошенко в передмові до українського перекладу твору Короленка Без язика. /Короленко, В. Г. Без язика; оповідання. Львів, Видання "Всесвітньої бібліотеки", #14, 1918. стор. VII./

те й друге, розраховуючи здихатися поселенця і скористатися його будинком і сяким-таким майном. Але Островський обманув ці наївно-хитрі сподівання: він позносив усе майно в хату і запалив її з чотирьох кінців... Фатальний вітер з ущелини роздмухував полум'я, яке пожирало п'ять років праці, надій, зусиль і жертв... /стор. 383/.

Микеша знав упертість і рішучість уніята, але не розумів, що за сила в його вірі крилася:

- Все запалював! За раз покінчив, - завершив Микеша своє оповідання і потім спитав по-своєму вдумливо:

- Уні-ат... Що таке уніат? Яка людина буває?

- Віра така, - відповів я.

- То ж то. І він говорить: віра. В одну церкву сам не йде, в іншу не пускають. Чого треба?..

.....
 - Інші люди на білому світі, - сказав він серйозно, - сперечаються за віру... Є скопєць, є духобор, є молокан... Багато їх мимо нас ганяли. За віру свого краю позбавляються... А в нас ніяка церква нема... Лісині, хочеш, молись, ніхто не питає... /стор. 383/.

Без сумніву, останні думки, приписані Микеші, є думками автора. Суть їх - це докір законам велитенської імперії - Росії, яка визискувала й пригнічувала людей без огляду на національне й релігійне походження, але яка ніколи не дбала про національні культури та в якій було найменше релігійної свободи. Сибір був самотнім місцем, де засланці могли молитися згідно з своїми переконаннями. Та це не була свобода релігії, а знущання над цим поняттям. У Сибірі не було ніяких церков, крім православних, і то лише в більших скупченнях російських поселенців та урядової адміністрації. Більшість населення в Сибірі не мало релігійного життя, тому автор підкреслює саркастично, що до "лісини", тобто до дерева, можна було молитись, а більше до нічого.

Ясно, що в таких обставинах згасали залишки християнської віри. Прикладом цього є той же Микеша, який каже, що

"в нас ніяка церква нема" та якому тяжко зрозуміти релігійні різниці й причини, чому люди "сперечаються за віру". Щобільше, уроджений сибіряк, Микеша, навіть не зовсім був певний того, чи взагалі існує бог. Він питає: "Дехто каже... ніякий бог немає... Скажи, чи може це бути?.." Почувши заперечення, Микеша полегшено зітхнув, бо йому все ж хотілось вірити в те, що бог таки є. Проте відсутність релігійного виховання залишила на його бажанні певний слід, коли він каже: "Хоч поганенький-поганій, ну, все ще скільки-небудь ділами править." /стор. 383/.

Микешині роздуми про "поганенького бога" схвилювали автора і він у тривожній задумі ставить питання: "Чи була це іронія?.. Чи був це ширий вияв ніби ущербленої й тоскної віри, що погасає серед цього байдужого каміння?.." /стор. 384/.

З погасанням віри погасала й людська мораль. Жорстоке життя розятрювало в людей низькі егоїстичні інстинкти. Присвоєння чужого майна й шахрайство було побутовим явищем. Людське сумління часто було заморожене і життям, і пекучими морозами.¹

Жертвою таких людських взаємовідносин став і Островський – чесна релігійна людина. Автор дає ясно зрозуміти, що трудолюбивість, енергія, сила, добрі наміри його могли б не пропасти так марно, якби сусіди проявили більше необхідної в тих умовах людяности та виrozumіння. Боротьба за існування в оточенні безхребетних ямщиків та якутів загартувала в ньому одчайдушність протестанта проти злиденної дійсности та мізерних зазіхань.

¹ Ці явища автор зокрема висвітлює в оповіданнях Сон Макара, Мороз, Марусина заїмка, Ат-Даван, Феодали.

Зрозумівши наміри сусідів, Островський спалив усе своє майно, щоб воно їм не дісталось. Це був вияв немилосердного протесту проти нечесних споглядань на його марні труди. Спаливши свою заїмку, він з'явився на Титаринському станку та пред'явив станочникам рахунок розплати: за нечесні наміри вони мусіли негайно видати йому харчі та добрий човен на дорогу. Автор так передає його появу на станку:

... на станку з'явився несподівано "уніат" Островський. Це був чоловік невеликий на зріст, кремезний, з дуже засмаглим енергійним обличчям справжнього землероба. На плечах він ніс кілька зв'язаних до купи клунків, що утворили цілу гору, а за полу його суконного каптана трималась дівчинка років восьми чи дев'яти, тоненька, бліда і, видимо, злякана.... в очах у нього ніби застигло охололе важке горе. Станочники боязко оглядалися при зустрічі з цією людиною, в нещасті якої станок відчув і свою частку, ... /стор. 384/.

На запит автора, куди він збирається йти, відповів: "На приїски йду... Якщо в дорозі не пропаду, наймуся... А дівчисько буду панам продавати..." /стор. 385/. Автор каже:

Я з жахом глянув на нього, намагаючись розглядіти на суворому обличчі бодай що-небудь, що виявило б нещирість його слів. Але його обличчя було просто похмуре, слова звучали різко, як холодні крижини під час льодоходу... А дівчинка ласкаво горнулася до нього, і груба рука, можливо механічно, гладила її волосся... /стор. 385/.

А тим часом зібрався весь станок, який вирішив нічого не давати. Проте Островський загрозив, що якщо добровільно не дадуть, то він візьме сам, а в гіршому випадку, весь станок піде з димом, як і його заїмка.

Далі автор змалював сцену моральної боротьби між натовпом станка й самотнім уніатом. "Станочний патріарх" вичитував уніатові свою мораль: "Навіщо з димом пустив?.. Прийшов би до нас... Візьміть, мовляв, що лишилось. Збруя, віз,

два хомути, дуга добра, стіл, чотири лавки..." Перерахувавши спалене майно уніята, старик з докором сказав: "Ну, спалив, твоє діло. Чого тепер до нас прийшов?" /стор. 388/.

На це Матвій відповів, що він спалив усе, щоб їм не дісталось, а прийшов до них, щоб порахуватись. Тоді старик відказав: "Іди, у вогню проси... Вогню все віддав, у нього й проси. Нам не давав, як тепер просиш? Негідник!" /стор. 388/.

Автор каже:

Ця ясна логіка і твердий тон припали... до смаку ямщикам... Але Островський тільки блиснув очима і з раптовою люттю вдарив кочергою по дровах. Жмут іскор метнувся в димар коминка... Ямщики здригнулись; найближчі подалися назад....

- Ось так, - сказав він з дикою енергією, - пішло все моє добро...

Він повернувся і поглянув на примовклий натовп ямщиків упертим і злим поглядом.

- Свого не пошкодував... Гадаєте - ваше пошкодую?... /стор. 388/.

А коли в натовпі почувися нарікання і хтось із ямщиків вигкнув: "Нас, дивись, багато," Островський спокійно, але рішуче заявив: "Убийте,... І мене, і дівку... Мені однаково. А не вб'єте, - давайте хліба, давайте човен... І з парусом..." /стор. 388/.

Зрозумівши одчайдушність уніята, "станочний патріарх" запитав його більш побожно: "Ти сюди за віщо присланий?.. За віру?.. У господа бога віруєш?.." /стор. 388/.

Островський боляче відчув цей запит. Він, очевидно, був свідомим того, що початком усіх його нещасть були не ямщики й не якути, а той, хто позбавив його батьківщини і заслав у Сибір за відданість вірі своїх батьків. Він ще гостріше відчув біль і гнівно промовив:

- Пам"ятаеш ти, ... як я вперше приходив до тебе з дружиною, як я кланявся твоєму сивому волоссю, прохав у тебе поради?.. А-а! ти це забув, а про бога нагадуєш... Собака ти лукавий, всі ви собаки!.. Ви - дерево лісове! - І край ваш проклятий, і земля, і небо, і зорі, і... /стор. 389/.

Це була відповідь уніята Островського, яку він вистраждав. Він промовив їй з великим болем у душі, апелюючи до глибин людського сумління. Автор каже, що старик не знайшов більше аргументів і лише сумно відповів: "Нічого з тобою й говорити, з одчайдушним," і засоромлено вийшов; "... вигляд у патріарха був принижений і жалюгідний." /стор. 389/.

У цьому полягала духовна вищість уніята над закам"янілими душами станочних ямщиків. І він переміг: "... ямська громада, морально переможена в особі патріарха, ... здалася..." /стор. 389/. Островський дістав човен і харчі на дорогу. Цим вислідом найбільше був задоволений Микеша, який самотній серед ямщиків співчував Островському та для якого, каже автор, в малозрозумілому слові "уніат" "... крилася загадка дивної могутности Островського..." /стор. 389/.

Уніят відстояв гідність свою і гідність людини взагалі.

Далі автор занотував слова Островського, в яких розкривався початок і кінець цієї трагічної сторінки його життя:

... За віру!.. Бога згадали... Давно це було... Не хотів дитину ховати на православному кладовищі... Тепер дружину закопав у яму, завалив камінням, без хреста, без молитви... Ліс, камені... і люди, мов камені... І якби я працював до судного дня, - усе було б так само. А вони знали... І ніхто не сказав, жодний собака!.." /стор. 390/.

У цих думках Островського ховається глибокий зміст. Очевидно, через цензурні перешкоди автор не міг ширше інтер-

претувати їх.¹ "За віру!" - ці слова символізують не лише трагедію Матвія Островського, а й цілу страдницьку історію багатомільйонного народу греко-католицького віровизнання. Цей народ насильно перехрещували на православ"я, а у випадку спротиву, жорстоко карали й висилали за межі батьківщини. "Не хотів дитину ховати на православному кладовищі" - це речення розкриває знову ж інший аспект становища "оправославлених" уніятів, коли формально їх було зараховано до православних, але насправді вони не практикували православних обрядів, а залишались у душі уніятами. Вони радше відвідували римо-католицькі святині й не бажали хоронити рідних на православних кладовищах.² Таких російський уряд уважав за "відпавших від православ"я" і вислав переважно в Сибір. "Тепер дружину закопав... без хреста, без молитви" - це сибірська дійсність, де ніби була релігійна свобода, але насправді її не було, бо не було де та як її практикувати. "Ліс, камені... і люди, мов камені" - це сформований у жорстоких умовах тип довголітніх російських поселенців.

Населення Сибіру було жалюгідною мішаниною різних рас, племен, націй, релігій з однією незмінною російською поліційно-бюрократичною адміністрацією. Для полегшення життя в тих умовах мусіло бути принаймні якесь вирозуміння між людьми та взємодопомога. Зрозуміло, що якути "не бажали поселенців на своїх землях" /стор. 382/, але в тому не був винен

¹
В. Короленко зробив це пізніше в своїй статті Вера отцов. /Русския записки. Петроград, 1916, #9, стр. 297-303./

²
Там же, стор. 300.

засланець. З твору ясно, що причиною всіх нещасть була "государева" політика російського уряду. Проте, на думку автора, це не мало виключати бодай елементарних людських відносин між нещасними поселенцями. Це добре розумів герой твору та його автор, який до болю відчував, що проти всякої неправди та зла мусить проявлятися в якійсь мірі протест. Тому автор, ілюструючи протест у вчинках свого героя-уніята, логічно його умотивовує й виправдує.

Для того, щоб розморозити людське сумління потрібна була акція, яка, можливо, в тій дійсності дещо допомогла б. Тому на прощання з автором Островський проголошує: "Бийте по морді... Тоді доїдете скоро..." /стор. 391/. Звичайно, "бити по морді" ямщиків це був лише натяк на більшу акцію. Адже до замороження людської гідності в Сибірі спричинювався російський уряд, тому й логічний висновок з цього мав би бути: треба "бити по морді" в першу чергу російську адміністрацію разом з государем на чолі за страшне становище в Сибірі "государевих ямщиків" та всіх інших невинних засланців. Здається, це й мав на увазі автор.

Островський з донечкою відплив невідомо куди, а вслід за ним втік з Титаринського станка й Микеша. Автор каже, що незабаром йому ще раз і востаннє прийшлося побачити Островського на березі Лени в оточенні бродяг. На заввагу автора, що ця компанія не зовсім підходяща для дівчини, Островський упевнено відповів: "Го-го! Островського ніхто не скривдить, а за Анюту... горло перерву!.." А потім додав: "Думаєте, пропаду?.. Ні, не пропаду... Був дурень, мало не пропав... Думав святу

землю обробляти, інших навчити, як коло неї ходити треба...
Спасибі, самого навчили!" /стор. 402/.

Тут автор ще раз підкреслює позитивні риси Островського: він сміливий, зарадний та добрий батько, а що найважливіше – він хотів бути зразковим хліборобом та корисним для суспільства. Однак сибірська дійсність не сприяла цим добрим намірам.

Кінчається оповідання також символічно. Коли почалася облава на бродяг, що мали пограбувати якогось купця, то казали:

... З ними... попався молодий ямщик, який утік з Титаринського станка.

– А Островського з ними не було? – спитав я.

– Ні. Він відстав од них раніш. /стор. 404/.

Так, "недоумкуватий" мрійник про свободу, Микеша, знову попався. Така була вже доля цього втікача – пасивного протестанта проти ямщицького життя, якому автор щиро співчував за його наміри вирватись "за гори", щоб "... з 'розумними' та бувалими людьми... просвітитися..." /стор. 404/.

Не попався Матвій Островський – людина релігійних принципів, характеру, рішучості й чину. Не став він духовим рабом на батьківщині, не збирався стати ним і в Сибірі. Автор розстався з своїм героєм, залишивши його в оптимістичному настрої на тернистому шляху до кращої долі.

Оповідання Государеві ямщики – це чергове обвинувачення російського уряду за тяжке становище населення Сибіру та за безглузде релігійне переслідування послідовників греко-католицької віри. В оповіданні одноразово підкреслюється наростання незадоволення серед давніх поселенців Сибіру та вияви протесту серед нових засланців.

4. Без язика

Оповідання вперше появилoся в журналі Русское багатство, 1895 року, а окремим виданням і в новій редакції, в 1902 році.¹

В оповіданні використані безпосередні враження із спостережень Короленка під час його поїздки в 1893 році на Всесвітню виставку в Чикаго, куди він виїхав як кореспондент журналу Русское богатство. Рішення відвідати Америку не було для Короленка випадковим. Америка для російських громадян уявлялась країною, в якій було розв'язано багато соціальних проблем; про неї говорилося, як про країну вимріяної свободи. Уже в автобіографічному оповіданні С двух сторон /1888 року/ Короленко говорить, що молодь того часу мріяла про Америку, як про країну майбутнього, в якій розв'язані найбільш наболілі питання "старого світу".

Незадовго до від'їзду за кордон, Короленко закінчив свій художньо-публіцистичний цикл В голоднѣй год /1892-93/, книгу про голодний рік 1891 року на Поволжі, що віддзеркалювала загальну картину злиденного стану селянства в російській імперії, як наслідок відсталості суспільно-політичної системи країни. Нові економічні відносини й прогрес у США надзвичайно цікавили Короленка, який відчував потребу американізації Росії.

¹ Переклад А. Хуторяна. /Короленко, В. Г. Твори в чотирьох томах. Переклад з російської. Київ, Держ. вид-во худож. літ-ри, 1953-54. том 2, стор. 88-220./ Цитати з зазначенням у дужках числа сторінки стосуються лише цього твору.

В Америці Короленко зустрів багато імігрантів з тодішньої Росії різних національностей. Наслухався він багато розповідей про різні пригоди цих людей.

Незнання мови та відмінності в звичаях, на зразок поклонів вдячності та цілування рук, часто викликали в американців помилкове судження про них, як прояв некультурності, а звичку цілувати руку, мало не як дикунське бажання вкустити за голе тіло. Деякі пригоди для героя твору – Матвія Лозинського, автор взяв з розповідей про автентичну пригоду одного російського латиша в Америці, яку занотував у щоденнику:

Эмигрировал с сестрой, ехал к... знакомому в Миннесоту. Сестру потерял, адреса не знает, доехал из Нью Йорка на последние деньги до Милуоки. Жил на станции здесь три дня, его стали спрашивать, он не понимает, плачет, целует руки, колени, что-то говорит на неизвестном... языке. Его приняли за сумасшедшего, который кусает за колени...

Цікаво, що первісна ідея Короленка була написати оповідання про цього ж латиша, але пізніше, ще перед від'їздом з Америки, він змінив думку й почав писати про американського поляка. Повернувшись на батьківщину, Короленко глибше підсумував свої враження з американської подорожі й вирішив зробити героєм твору свого земляка – волиняка.² Зробив він це цілком свідомо. Треба завважити, що дев'яності

¹
В. Г. Короленко. Собрание сочинений в шести томах. Москва, Изд-во "Правда", 1971. том 4, стр. 384.

²
З приводу третього видання цього оповідання, 1909 року, Короленко висловився так: "Эта книга написана после моей поездки в Америку на выставку в Чикаго. Мое знакомство с Америкой кратковременно и недостаточно. Поэтому я предпочел в центре поставить фигуру своего земляка. Эта книга не об Америке, а о том, как Америка представляется на первый взгляд простому человеку из России." /Короленко, В. Г. Собрание сочинений в десяти томах. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1953-56. том 4, стр. 489./

роки XIX століття взагалі прикували були увагу Короленка до українського селянства. Починаючи з 1889 року, Короленко почав частіше приїздити на Україну та зустрічатись із земляками. Безумовно, симпатії до рідного народу посилювались і зростало зацікавлення його долею. Поява цілого ряду творів із української тематикою є найкращим доказом цього.

Літературний критик І. Баранов підкреслює, що основною темою всіх українських оповідань і нарисів Короленка кінця XIX і початку XX століття /Марусина заїмка, Без язика, У Криму, Наші на Дунаї, Турчин і ми та інші/ є головним чином доля українського селянина, який силою різних історичних та соціально-економічних обставин був відірваний від рідної землі та змушений був скитатися на чужині в пошуках щастя, будучи приреченим на душевні муки, спустошення й страждання. "Речь идет, - каже Баранов, - о принявших массовый характер переселения и эмиграции, в первую очередь крестьян, особенно с западных районов Украины и Белоруссии."¹

Після заслання Короленко знав, що сотні тисяч обезземелених селян розпродували останні свої "посілості", залишали батьківщину та їхали в невідомі краї - на Поволжя, Сибір, Далекий Схід, або за океан.² Та коли до цього додати політичне безправ'я російських громадян, /через яке страждав і сам

¹
І. Т. Баранов. Рассказ В. Г. Короленко "Без язика"
/Творческая история и сравнительный анализ двух редакций/.
/Ровно. Державний Педагогічний Інститут. Наукові записки.
том 6, 1961, стор. 65./

²
На початку XX століття в США нараховувалося вже близько 400,000 українських переселенців-русинів. /Киевская старина, 1904, #1, част. II, стор. 25./

Короленко/, а для неправославних ще й релігійне переслідування, то зрозуміло, що велика частина українських емігрантів, зокрема греко-католицького віровизнання, воліла краще бути "безязикою" в Канаді, Америці, Аргентині, Бразилії, аніж жити в російській імперії.

Переробляючи оповідання "Без язика", Короленко надав йому суцільних українських рис. У ньому, поруч головної теми, - еміграції за океан "безязиких" земляків своїх, тобто тих, хто не знає мови країни поселення, він вказує також на одну з першопричин цієї вимушеної еміграції. Це були не лише економічні труднощі, а головне - брак свободи в Росії взагалі, а релігійної зокрема.

Жевріння батьківської віри в душах насильно "оправославлених" послідовників греко-католицької церкви - один із головних аспектів цього складного психологічного твору.

Герой твору - Матвій Лозинський - увесь час підкреслює, що він уніят, тобто греко-католик, віру якого заборонили в російській державі та, навіть не питаючись, приписали його до московського православ'я. Заборона рідної віри на батьківщині спричинювалася до того, що в важких хвилинах, коли виникало питання залишати рідний край, чи ні, часто перевага була в користь країни, де такої заборони не існувало, хоч і страшило стати в ній "безязиким".

Відпливаючи за океан, герой зберігає в своїй душі два ідеали: батьківщину-Україну, частину якої він хотів би перевезти на американський континент та свою давню батьківську "греко-уніятську віру" /стор. 127/, яку хотів би відродити в країні свободи.

Оповідання починається улюбленим висловом Короленка: "На моїй батьківщині, у Волинській губернії" /стор. 88/, що зразу встановлює інтимність між читачем-українцем та автором, від особи якого ведеться оповідання та заставляє читача думати про автора, як про українського письменника. Потім іде детальний опис місцевости, в якій знайдуться його герої-земляки. Це та частина, "де горбуваті відроги Карпатських гір переходять поволі в болотисті рівнини Полісся..." /стор. 88/. Край цей спокійний, тихий, навіть трохи сонний. Є у ньому містечко Хлібне, яке колись, каже автор, знало "якщо не кращі, то в усякому разі менш дрімотні дні. На височині збереглися ще сліди земляних окопів, на яких тепер колишеться трава, і пастух намагається передати її шепіт на своїй немудрій дудці..." /стор. 88/. Відчувається приспаність цього краю.

Далі розповідається історія цієї української місцевости та її людей. Коло містечка Хлібного, каже автор, розкинулося селище Лозиці, яке дістало свою назву від ріки Лозової, а ріка дістала назву від лози, що росте на її берегах, а від назви села всі його мешканці мають прізвища Лозинські. "А щоб точніше відрізнити одне від одного, то Лозинські до спільного прізвища додавали прізвиська: були Лозинські птахи і звірі, одного звали Мазницею, другого Колесом, третього навіть Халлявою..." /стор. 88/.

Легко завважити, що за оригінальною назвою ріки та похідними від неї /Лозова-Лозище-Лозинські/ криється їхня первісність, отже історична давність її мешканців, які заселяли цю місцевість. Не без наміру також наділяє автор Лозищан

додатковими прізвиськами, тотожними з іменами запорізьких козаків.

Нав'язуючи до історії, автор каже, що сусіди пробували силоміць відібрати Волинь від українців, або непрохано населявати її, але українці міцно боронили свою землю, а в першу чергу від польських завойовників. Про ці події автор пише:

Трудно сказати, коли це селище засіло під самим боком у міста. Було це ще в ті часи, коли на валах видно було гармати, а гармаші біля них постійно змінювались: то стояли з гнотами поляки, у своїх барвистих кунтушах, а козаки й "голота" здіймали кругом куряву, облягаючи місто... то, навпаки, з гармат палили козаки, а польські загони кидались на окопи... /стор. 89/.

Характеризує Короленко лозищан рисами хоробрих оборонців своїх поселень і своєї землі:

... Казали, ніби Лозинські були колись "реєстровими" козаками й дістали різні привілеї від польських королів. Ходили навіть чутки, ніби вони колись і за щось були шановані дворянством.

Усе це, однак, давно забулось. У шістдесятих роках помер столітній дід Лозинський-Шуляк.... Та люди ще пам'ятали, як він розповідав про колишні часи, про Запорожжя, про гайдамаків, про те, як і він тікав на Дніпро і потім з ватажками нападав на Хлібне та на Клевань, і як обложені в палаючій хаті гайдамаки стріляли з вікон, поки від жару не лопались у них очі і не вибухали самі собою порохівниці.... /стор. 89/.

Розповідаючи, старий дід "... блискав дикими згасаючими очима й казав: "Гей-гей! Був колись наш час... Була в нас своя воля!.. "" /стор. 89/.

Автор виразно співчуває дідові-козакові в його тузі за минулим, бо розуміє, що збайдужіння до боротьби за волю

1

Тут автор натякає на те, що козацтво було зліквідоване царським урядом та що частина козацької старшини дістала дворянські титули від російського уряду за вірну службу.

позбавило козацьких нащадків колишніх їхніх привілеїв та переродило їх у звичайних гречкосіїв. Короленко виразно стверджує історичні факти, кажучи про лозищан:

Самі вони давно вже заорали в землю всі привілеї і жили під самим містечком ні мужиками, ні міщанами. Розмовляли начебто по-малоруському, але особливою волинською говіркою, з домішкою польських і російських слів, сповідували колись греко-уніатську віру, а потім, після якихось заворушень, були приписані до православної парафії, а стару церкву було закрито і вона помалу розвалилась.../стор. 89/.

Тут автор ясно говорить, що його волинські земляки-лозищани були колись греко-католиками, яких після плянної акції російського уряду, що видав закон про заборону "Уніатської Церкви в Білорусі та на Україні /1839 р./"¹ насильно наvertsали на православ"я, а в багатьох випадках приписували до православних парафій, навіть не питаючись.² Зрозуміло, що брак релігійної свободи пригноблявав лозищан. Причиною їхнього смутку було те, каже автор, що вони завжди пам"ятали "якесь краще минуле,... що вони щось згадують, про щось мріють і чимсь невдоволені." /стор. 90/.

Після опису загального стану лозищан, автор знайомить читача з героями твору. Це родина й однофамільці Лозинських:

¹
Н. Полонська-Василенко і М. Чубатий. "Церква". /Енциклопедія українознавства в двох томах. Під ред. В. Кубійовича і З. Кузелі. Мюнхен, Нью-Йорк, ННШ, 1949- том 1, стор. 615./

²
Н. Ядїй, аналізуючи статтю С. П. Мельгунова Из истории воссоединения униатов в России, пише, що в більшості випадках "... униатское население не знало об отмене униии...", бо уряд робив це нишком-тишком. Він каже: "Создавалось странное положение: на бумаге униия более не существовала и все униаты стали православными, на деле, на местах, униатский обряд оставался по-старому, сами униаты и не подозревали о своем бумажном православии." /Ядїй, Н. "Из практики обращения униатов". Украинская жизнь. Москва, 1916, #1, стр. 58./

Йосип, його жінка Катерина, брат Катерини Матвій та односельчанин Дима. Всім їм "... жилося, правду сказати, погано. Землі було мало, оренда важка..." /стор. 90/. Передчуваючи ще більшу біду з появою дітей, Йосип Лозинський поїхав до Америки шукати кращої долі:

Не перший він був і не останній з тих, хто, попросявшись з рідними й сусідами, взяли, як то кажуть, ноги за пояс і пішли шукати долі, працювати, битися з лихими злиднями та їсти гіркий хліб із чужих печей на чужині... /стор. 90/.

Автор розповідає про гіркі початки української за-океанської еміграції. Як у дзеркалі видно правдиву історію тих, хто туди вибирався. Багатьох, каже автор, одурювали агенти й часто "... все діло кінчалось або нічим, або ще гірше. Хто повертався обідраний і голодний, кого німці гнали на вірвовці до кордону, а хто пропадав без вісті,..." /стор. 90/.

На щастя Йосип Лозинський не пропав в Америці й через два роки звернувся до своєї жінки, щоб і вона приїхала, приславши їй квиток на дорогу. В листі Йосип писав, що "... сподівається незабаром і сам стати хазяїном. А втім, і наймитом йому там краще, ніж іншому хазяїнові в Лозищах...." /стор. 91/.

А найцікавіше в листі було те, що

... Свобода в цій стороні велика. Землі доволі, корови дають молока по відру на удій, а коні - наче бики. Людину з головою і руками шанують і цінять, і ось навіть його, Лозинського Йосипа, питали недавно, кого він бажає вибрати за головного президента над усією країною.... /стор. 191/.

Оптимістичний лист справив на багатьох спокусливе враження, що "І всяк подумав про себе: а добре б і мені..."

/стор. 192/. А найбільше всім сподобалось слово "свобода", якої найбільше бракувало на рідних землях. Автор каже, що

це слово

... якось добре оберталось на язиці, і звучало в ньому щось таке, від чого людина ніби підростала і щось згадувалось неясне, але приємне... Щось таке, про що начебто знали колись у тій стороні старі люди, а діти інколи прикидаються, що вони теж знають... /стор. 93/.

Тут знову автор натякає на те, що свобода була колись у лозищан, очевидно, тоді, як вони були ще "реєстровими козаками", або в часи, коли панували українські гетьмани.

Лист Йосипа був настільки переконуючим, що не тільки його жінка, а й її брат Матвій та односельчанин Дима вирішили виїхати до Америки.

Найцікавішою постаттю є Матвій Лозинський – головний герой оповідання. В цій постатті автор втілив усі позитивні риси українського селянина з Волині. Матвій – це продовжувач селянського патріархального роду, людина сильного характеру, яка знала, як треба шанувати людську й національну гідність. Він був добрим християнином і міцно тримався віри своїх батьків – колишніх уніятів.

Автор так характеризує Матвія:

... Матвій Дишель, рідний правнук Лозинського-Шуляка, колишнього гайдамаки, – чолов'яга височенний, у плечах сажень, руки, як граблі, голова білява, кучерява, завбільшки, як добрий казан... Казали, що він виглядом скидався на діда.... Жонатий ще не був, хата в нього була погана, а землі стільки, що як лягти такому здоровенному чоловікові впоперек смуги, то ноги вже опиняться на чужій землі. Говорив мало, сміявся рідко. У нього була стара дідівська біблія, яку він любив читати, і часто думав щось про себе соромливо й сумно.... /стор. 93/.

Протилежним характером до Матвія виступає його приятель Іван Лозинський-Дима:

... людина вже зовсім іншого роду: невеликий на зріст, не сильний, але веселий, балакучий і гострий... рухливий... очі бігали й блищали, ... вуси носив довгі, по-козацькому, –

донизу. Ніхто його за дурня не вважав, і він нікому не давав спуску.... /стор. 93/.

Філософія Дими – пристосуватися до життя будьякою ціною. З цим наміром він і вибирався до Америки.

Розпродавши свої маєтки, трійка Лозинських зібралась за океан. У Гамбурзі стається пригода: Катерину, з американським квитком взяли на корабель скорше. Матвій і Дима від'їхали пізніше. Невесело їхалось через море. Почуття героїв на кораблі, різні думки – радше віддзеркалюють почуття автора, коли він сам перепливав океан. На морі Матвій усе більше думав про батьківщину, зокрема про свого столітнього діда, який перед смертю подарував йому біблію:

... Старий помер, коли Матвій ще був дитиною; але йому згадувались якісь невиразні дідові оповідання про давнину, про війни, про Запорожжя, десь у степах на Дніпрі... І тепер, як спомин про дивний сон, розказаний старим дідом, малювалася ця давнина. І якийсь простір, і якась дика воля... Потім він згадував, що була над народом панська "неволя". Потім прийшла "воля"... Але свободи все начебто не було. У нього паморочилась голова, думки туманились, а вдуші лишалося все-таки нерозв'язане питання. /стор. 105/.

Легко завважити, що думками Матвія автор підкреслює приспану свідомість українського селянина, спричинену багатовіковим гнітом, який притупив у ньому колишній дух свободи та затьмарив славу історію його батьківщини. Цим робиться докір не тільки минулій панщині, а й системі пореформної Росії, де свободу було формально проголошено /1861/, а фактично її "начебто не було". Це й примушувало сотні тисяч таких, як Лозинські, кидати рідні землі й плисти в невідоме, шукати справжню свободу. Проте шлях до цієї свободи був далекий і важкий, і не всім судилося його завершити, що автор наглядно ілюструє, описуючи подорож.

На кораблі стається трагічна подія. Не витримавши морської подорожі, помер один з українських емігрантів, коло якого плакала донька. На запит Матвія, хто вона, була сумна відповідь: "... Дома вмерла мати, на кораблі батько, а в Америці десь є брати, та де вони, - я їй не знаю..." /стор. 107/. Матвій, який сам знайшовся у вирі невідомого, присягає в душі, що стане на сторожі цієї нещасної дівчини, Ганни.

Перше враження, яке зробив на емігрантів Нью-Йорк, було таке, що "... тут людина, як голка в траві, або крапля води, що впала в море..." /стор. 108/.

На Лозинських, з якими тепер була й Ганна, ніхто на березі не чекав. Трагізм їхньої долі автор передає з переконливою реальністю:

... Усіх хтонебудь зустрічає, цілують, обнімаються, плачуть. Тільки наших лозинців не зустрічає ніхто, і доводиться йти самим шукати невідомої долі. А де вона?.. Куди ступити, куди податися, куди поставити ногу і в який бік повернутися, - невідомо. Стали наші, в білих свитках, у великих чоботях, у високих смушевих шапках та з великими ціпками в руках, - з ціпками, вирізаними з рідної лози, над рідною річкою, - і стоять, як загублені, і дівчина з своїм клуночком тулиться між ними. /стор. 110/.

Несподівано події розвиваються так, що приносять проблиск надії. Найшовся земляк - волинський єврей, який через погроми виїхав колись з Дубна до Америки. "Зраділи вони цій людині, ніби рідній," каже автор, коли єврей їх щиро привітав. Саме єврей-земляк, Борух-Борк, його син і дочка виявляються найліпшими приятелями для новоприбулих, приймаючи їх до себе на квартиру за низьку ціну.

У цьому розділі читач знайомиться з особливостями американського способу життя. Борк вияснював деякі цікаві

сторони релігійної свободи в Америці. Тут євреї, наприклад, працюють по суботах, а дехто з рабинів навіть "... вінчає християн з єврейками, а єврейок з християнами." /стор. 127/.

Матвієві така релігійна свобода не сподобалась.

Проте, коли єврей висловив думку, що "... найкраща віра та, в якій людина народилась, - віра батьків і дідів" /стор. 127/, то Матвій сприйняв цю думку з великим задоволенням, додавши: "Я християнин, і діди, і батьки були християни - греко-уніати..." /стор. 127/.

Тут автор вказує на глибоко закорінену уніятську віру, що, не дивлячись на переслідування, продовжувала жити в душах таких людей, як Матвій.

Матвій і Ганя думають про роботу, а Дима знаходить собі приятелів серед безтурботних холостяків, які мешкали також у Боруха й продовили свій час випадковим прислужництвом у виборчій кампанії за мізерні субсидії від товариства Таманігол. Автор був свідомий того, що певна частина емігрантів шукала легкого зарібку й образом Дими він показує це дуже наглядно. На завваги Матвія про його легковажні зв'язки з американцями, Дима відповідає: "... яке нам діло? Даять, чорт їх бий, гроші і край." /стор. 136/. Він скоро почав "американізуватися". Все це не подобалося Матвієві, який докоряв Димі: "... Ось ти вже змінив собі обличчя, а потім засоромишся і своєї віри. І коли прийдеш на той світ, то й рідна мати не впізнає, що ти був лозищанин." /стор. 138/.

Матвій утілював у собі принципові риси українського народу, переживав його трагічну долю, мрії й невдачі. Він ще

в Лозищах, при злиденних обставинах, мріяв про заокеанську обітовану землю, "як другу батьківщину, що повинна бути така сама дорога, як і стара... тільки далеко краща..." /стор. 128/.

Короленко, очевидно, сам переживав трагізм свого героя, перед яким стояла проблема втратити свою історичну батьківщину з усім її славним минулим. Благородна душа Матвія ніколи не думала про облишення вітчизни, а лише про її частинне перенесення, чи пересадження в країну свободи, де вона продовжувала б жити трохи більш щасливо. Автор передає мрії шукачів заокеанського щастя з подивугідною точністю думками Матвія, який прагнув, щоб у тій заморській свободній країні були:

Такі самі люди, тільки добріші. Такі мужики, в таких самих свитках, тільки мужики схожі на старих лозищан, які ще не забули про свої давні права, а свитки тонші й чистіші, тільки діти здоровіші та всі навчені в школі, тільки землі більше, і земля родить не по-нашому; тільки коні міцніші й ситіші, тільки плуги беруть ширше й глибше, тільки корови дають по відру за раз...

І такі самі села, тільки більші, та вулиці ширші й чистіші, та хати просторіші й світліші... І, мабуть, біля кожного дому садок, ... де вечорами гуде бас, тонко підспівує скрипка й чути... тупіт і пісні до ранньої зорі, - як було колись у старі роки в Лозищах. А посередині села школа, а недалеко від школи - церковця, може навіть уніятська. /Підкреслення моє - І. М./
/стор. 129/.

Адже це ціла програма й своєрідний реєстр, який автор словами свого героя виставляв, як обвинувачення країні, яку покидав, власне, через брак того, що в них колись уже було, але що вони втратили завдяки російській системі.

Проте зустріч з новою країною скоро стала розсівати Матвієві вимріяні ілюзії. Тут проявляється далекоглядність автора, який ясно передбачив багато аспектів майбутньої національної долі американських українців. Матвій,

ніби, крізь сон відчував крикливу пересторогу, що в Америці нема таких мужиків, панів, писарів, про яких він мріяв; нема й того поля, і зовсім тут інші люди. А найстрашніше було те, що той голос, ніби віщував:

... І нема вже тебе, Матвія Голоблі, і нема твого приятеля Дими, і нема Ганни!.. Колишній Матвій уже вмер, і вмер Дима, і вмерла ваша колишня віра, і серце у вас стане інше, і інша душа, і чужа молитва... І якби встала твоя мати з занедбанної могили... то тут у дітях твоїх вона не впізнала б своїх онуків... Бо вони не будуть схожі ні на батька, ні на тебе, ні на дідів і прадідів... А будуть американці... /стор. 130/.

Тут автор яскраво підкреслює духовий зв'язок героя з своїм народом, своїми предками та "колишньою" /уніятською - І. М./ вірою батьків. Матвій до болю тужить за рідною землею:

... Коли б можна, надів би я торбу на плечі, взяв би в руки ціпок, і пішли б ми... назад, у свою сторону, хоч би жебраючи... Краще б... став водити сліпців, краще здох би де-небудь на своєму шляху... на своїй стороні... /стор. 144/.

Проте події розвиваються в пляні сюжету. В Борка появляється стара емігрантка з Росії. У Нью-Йорку ця "наша пані", як її називають Лозинські, завжди користувалася нагодою наймати за безцін щойно прибулих земляків своїх. Цим разом вона теж користується тяжким положенням Ганни, наймає її в служниці за найменшу платню.

Повертаючись від її дому до Борка, Матвій блудить вулицями Нью-Йорку "без язика" в своїй селянській одежі, викликаючи сенсацію репортерів, що занотовують його, як дикуна. Загублений і знесилений, він забрів до Центрального парку, де зустрів подібного знедоленого, але через незнання мови, не міг також порозумітися з ним. Роздумуючи над цією зустріччю, автор каже:

... Може, це була теж людина без язика, який-небудь бідолаха-італієць, один із тих, що йдуть сюди цілими юрбами з своєї благословенної країни, бідні, темні, як і наші, і з такою самою тугою за покинутою батьківщиною, за рідною бідю, під рідним небом... Може, і цю людину гризла туга; може, її вже не носили ноги; може, її серце вже переповнилося тугою самотності; може її просто мучив голод; і вона рада була б шматкові хліба, яким міг би з нею поділитися Лозинський.... Може, ці двоє людей знайшли б один в одному братів до кінця свого життя, якби вони обмінялися кількома братерськими словами в цю теплу, похмуру, тиху й сумну ніч на чужині... /стор. 169/.

Але аж на ранок Матвій зрозумів, що хотів від нього нічний незнайомий, побачивши, "...як він висів на одному з шепотливих дерев, з страшним, посинілим обличчям і застиглим скляним поглядом." /стор. 170/.

Та це була Америка, а в ній Нью-Йорк - найбільше місто світу, в якому відбувалось багато подій на раз: добрих і поганих, веселих і сумних.

Ось перед Матвієм відкривається нова панорама американського життя. В Центральному парку збираються колони безробітних на мітинг у супроводі духової оркестри з бубнами, всі дотримуються порядку, а поліція лише мирно приглядається. На мітингу виступають лідери з промовами, засуджуючи безробіття й експлуатацію. І надиво Матвій ніде не завважував війська, ніхто нікому не загрожував. А найзворушливіше було тоді, коли знаменитий оратор, лідер робітничої спілки, Чарлс Гомперс, "... протягнувши руку до дерева, де ще недавно висів самогубець, ... сказав... 'Насамперед віддаймо шану одному з наших товаришів, який ще цієї ночі знемігся у важкій боротьбі.' " /стор. 174/.

Автор каже, що

В грудях у Матвія щось здригнулось. Він зрозумів, що ця людина говорить про нього, про того, хто ходив цієї ночі по парку, нещасний і безпритульний, як і він, Лозинський, як і всі ці люди із стомленими обличчями... Про того, хто блукав тут із своєю глибокою тугою і кого тепер уже нема на цьому світі. /стор. 174/.

Матвій уперше стояв на американській землі в юрбі людей, почуття яких йому було зрозуміле. В екстазі захоплення, він хотів підійти ближче до трибуни й виявити бодай рухом своїм почуття вдячності промовцеві та проявити солідарність з цією масою народу. Невідомо, як саме висловлював би він це почуття і вдячність, якби підійшов до самої трибуни, але одне відомо, що на Україні:

... У тій місцевості, звідки він був родом, люди, які носять доморобні свити, мають звичай виявляти свою любов і повагу до людей у сюртуках низькими, майже до землі, поклонами й цілуванням руки. /стор. 175/.

Цього доброго звичаю, каже автор, американці не знали. Не вглиблювалася у вияви імігрантських звичаїв і американська поліція, особливо коли їй приходилось пильнувати порядки на масових демонстраціях. Характеристичне поведження поліції в таких випадках автор передає так:

У таких випадках поліція тримається дуже насторожено, стежачи особливо за іноземцями. Поки все гаразд... доти полісмени стоять у своїх сивих капелюхах... Але тільки-но в якій-небудь частині юрби виникне намагання перейти до діла і "вийти з порядку" - поліція в ту ж мить займає вигідну позицію сторони, що нападає. І клоби пускаються в хід швидко, рішуче, з приголомшливою несподіваністю. /стор. 176/.

А далі каже, що й "Матвій Лозинський, звісно, не знав іще, на своє нещастя, місцевих звичаїв." /стор. 176/.

Брак мовної комунікації, різниця в культурі й звичаях між діловими американцями й новоприбулими імігрантами часто викликали непорозуміння, а особливо з поліцією. У

центрі одного з таких непорозумінь автор показує свого героя.

Якраз тоді, коли Матвій наближався до трибуни промовця й перед ним раптом з'явився поліцай, то він схотів висловити своє почуття першому йому й нахилився, щоб поцілувати руку, але в тій хвилині дістав сильний удар клобом по голові. Це зробив найсильніший поліцай Нью-Йорку, Гопкінс, який подумав, що чужинець хоче вкусити його за руку й... оборонився.

Автор так передає реакцію Матвія в цьому моменті:

Лозищанин враз підвівся, як розлючений ведмідь... по обличчю його текла кров, шапка звалилась, очі стали дикими.... тепер не було вже людської сили, яка спроможна була б стримати його. Несподівана образа й біль переповнили чашу терпіння в душі здорової, дужої й лагідної людини. В цьому ударі для нього раптом зосередилось усе те, що він пережив, перечув, перестраждав за цей час, уся ненависть і гнів бродяги, якого, нарешті, зацькували, як дикого звіра. /стор. 177/.

Невідомо, каже автор, чи знав цей поліцай інші способи оборони, але Матвій так навалився на нього й гримнув ним об землю, що той більше не встав. А за Гопкінсом став валити одного поліцая за другим і "... через кілька секунд... сам один збив найближчий цеп поліцаїв міста Нью-Йорка..." /стор. 177/. На допомогу Матвієві кинулись італійці й "Через хвилину вся поліція була зім'ята, і юрба кинулась на майдан..." /стор. 177/.

Закінчився мітинг тим, що войовничі демонстранти порозбігалися самі, а решті допомогла розійтись поліція. Втік з італійцями й Матвій, якого вони нашвидку передягнули, обстригли, купили квиток на Мінесоту, до міста Деблтоун, посадили в поїзд і він поспішно від'їхав.

Через годину більші газети Нью-Йорку сенсаційно повідомляли про події в Центральному парку з заголовками:

"Дикун у Нью-Йорку", "Загроза цивілізації", де писалось про людину-дикуна, яка вбила поліцаї Гопкінса, а також про зневаження чужинцями законів цієї країни. /стор. 178/. Один з репортерів авторитетно доказував про "руйнівні тенденції незнайомого та його безмежну ненависть до цивілізації й культури." За такою ознакою він залічив його до слов'янського племені, до якого зарахував "... також кавказьких черкесів і самоїдів, що живуть у глибинах сніжного Сибіру." /стор. 183/.

Стомлений усіми нещастями, Матвій переважно в поїзді спав, а коли прокидався і завважував через вікно іншу природу — ліси, ріки, плантації кукурудзи, то його "... застигла у ворожнечі душа зневаженої і зацькованої людини почала нібито відтавати." /стор. 192/. А коли в одному місці він завважив людей, які корчували ліс, то "... йому хотілось би вискочити з вагона, взяти в руки сокиру або кирку й показати цим людям, що він, Матвій Лозинський, може зробити з найбільшим пнищем." /стор. 192/.

Тут автор знову підкреслює одну з позитивних рис героя з його атрибутами високої моралі, сумління й вирозуміння, додаючи про нього:

... І в міру того, як природа ставала доступнішою, зрозумілішою і простішою, в міру того, як душа лозищанина дедалі більше відтавала й м'якшала, розкриваючись на зустріч спокійній красі мирного й зрозумілого йому життя;... туга ставала чимраз гострішою й глибшою. Тепер він почував, що і йому знайшлося б місце в цьому житті, якби він не одвернувся зразу від цієї країни, ... якби він віддав більше уваги її мові й звичаю, якби він не засудив у ній зразу, заодно, і погане, і хороше... /стор. 192/.

Здоровий глузд Матвія допомагає йому усвідомити американську дійсність. Побачивши цю країну поза Нью-Йорком,

він починав розуміти своє неоправдане упередження до неї.

Проте, наділяючи позитивними прикметами свого героя, автор не засуджує нічого в американців. Історія з Матвієм - це для нього звичайне непорозуміння між людьми двох різних світів. Для усунення цих непорозумінь потрібна в першу чергу поінформованість. Звичайно, коли американці пізнавали ближче своїх новопоселенців, вони радо з ними заприятельювались, скоро злагоджували первісні непорозуміння й шанували їх відповідно до своїх законів.

Для цього в кінці твору автор уводить додаткову сцену розмови головного судді міста Дебльтоуна з одним інтелігентним емігрантом з Росії, Ніловим, який теж залишив свою країну через брак у ній свободи. Нілов легко переконує суддю /розмова в поїзді про події в Нью-Йорку/, що бажання слов'янина поцілувати когось у руку - є жестом великої пошани й покірності.

Кінець твору - напружений і цікавий своїм психологічним аналізом героя твору і вироzumілих американців з їхніми демократичними законами. Коли на станції в Дебльтоун Матвія висадили з поїзду, то він залишився там сидіти "безязиким", не знаючи, що далі з собою робити. Ніхто не знав його тут, але підозріння росло, тим більше, що ніхто не розумів його мови. Та коли прибув агент з Нью-Йорку й попросив дозволу в судді на арешт підозрілого, який міг би бути тим "дикуном", що вбив поліція Гопкінса, то суддя, як ретельний хоронитель американських законів, категорично відмовив, заявляючи:
"За останніми телеграмами... здоров"я полісмена Гопкінса

в прекрасному стані... Я не допущу, щоб потім писали в газетах, що в місті Деблтоуні заарештували людину без достатніх підстав." /стор. 204/. Натомість суддя післав телеграму, щоб приїхав Нілов.

Приїзд Нілова, який виявився українцем та близьким земляком Лозинського, розв'язав усі непорозуміння. Наступного дня місцева газета вже повідомляла про Матвія Лозинського, як про дуже лагідну й приємну в поведженні людину, який "виявив істинно-християнську радість, довідавшись про те, що здоров'я полісмена Гопкінса, якого вважали вбитим, перебуває в найкращому стані..." /стор. 210/. Далі газета кепкувала з своїх товаришів пера, нью-йоркських репортерів, що вони,

... без достатньої перевірки, заплямили-репутацію Метью Лозинського, нашого... майбутнього громадянина. Річ у тому, що він зовсім не кусається. Рух, що його полісмен Гопкінс витлумачив у такому ганебному розумінні... має, навпаки, значення найпалкішого привіту й пошани, яким у Лозищанській губернії обмінуються взаємно люди найкращого кола. Він просто нагнувся, щоб поцілувати в Гопкінса руку. /стор. 210/.

Після цього Нілов знайшов працю Матвієві на тартаку, де він сам працював. Першою думкою Матвія було те, щоб зібрати гроші на подорож і повертатися до рідного краю, він "... ладен працювати, як віл, щоб вернутися і стати хоч останнім наймитом там, у себе на рідній землі..." /стор. 214/. Однак Нілов, який пробув довше в цій країні, допоміг Матвієві раціонально усвідомити своє положення і нагадав йому головну мету його приїзду до Америки. Він просить Матвія перерахувати все те, чого він хотів ще дома, і Матвій повторив:

... Хотілося... клаптя вільної землі, щоб було де розійтися плугом... пару волів, доброго коня... корови... міцного воза...

- Ну, потім... Своя хата... й своя жінка...

.....
- Ще... якби можна було молитися по-старому в своїй церкві...

У голові його майнули ще розмови про свободу, ...
/стор. 215/.

Автор зробив підсумки скромних бажань свого героя - селянина-трудівника. Нічого з перерахованого він на батьківщині не мав. Короленко знав, що попри різні недоліки, Америка - це країна можливостей і свободи, й тому він словами Нілова остаточно переконує Матвія залишитися в Америці:

Все це ви можете знайти тут!.. все, що ви шукали. Навіщо вам від"їжджати?.. Ви пережили найтрудніше: перші кроки, на яких багато хто тут гине. Тепер ви вже на дорозі. Поживіть тут, узнайте країну й людей... І якщо все-таки вас потягне й після цього... Потягне так, що ніхто не зможе втримати... Ну, тоді... /стор. 215/.

Цілком логічно, автор констатував факти з життєвої практики: маси залишались, пристосовуючись до американського способу життя. Повертались лише одиниці. Проте найбільшу данину американській системі він віддає не так за економічний, як за суспільний прогрес - за рівноправність кожного громадянина, незалежно від його класового походження. В Росії існував становий поділ суспільства. На батьківщині, наприклад, Нілов і Матвій належали б до ворогуючих клас, де один обов'язково вважав би себе вищим за другого. Автор виразно це підкреслює в діалозі Нілова з Матвієм:

... Не знаю, чи розумієте ви мене, але... за саме те, що ми тут зустрілися з вами... та з іншими, як рівні... як брати, а не як вороги... за саме це я буду довіку вдячний цій країні... /стор. 215/.

Звичайно, Нілов - це прототип одного з різночинців, /до яких належав і сам автор /, які були рушійною силою в

боротьбі за перебудову російського самодержавного устрою на демократичних засадах. Він кладе на Нілових велике завдання: вони мають робити соціяльну революцію на батьківщині. Автор розуміє, що Лозинські на це не надаються, — вони прості селяни-заробітчани. Тому, вивчивши американські порядки й набувши певної практики, Нілов вирішує вертатися на батьківщину. Він так це пояснює Матвієві:

... У мене свої причини...

.....
Тут є багато того, чого я шукав, але... цього не повезеш з собою... Я вже раз виїжджав і вернувся... Є така хвороба... На батьківщині мені хочеться того, що є тут... Свободи, своєї, розумієте? Не чужої... А тут... Тут мені хочеться батьківщини... /стор. 216/.

Щойно тепер Матвієві стало прояснюватись і він відчув, що "... за коровою і хатою, і полем... ввижається ще щось, що вабило його й вабить... було це глибоке, як море, і принадне, як далі життя, що прокидаються." /стор. 216/.

Здається в цих словах автор досягнув вершка розуміння роздвоєности емігрантського буття. Батьківщини ніщо не замінить.

Матвій і Нілов боляче відчували втрату своєї батьківщини — перший, як селянин, а другий, як політично зрілий інтелігент.

Твір кінчається на тому, що через два роки Матвій прибуває до Нью-Йорку й забирає Ганну. За ці роки він багато змінився, навіть стара пані, каже автор, яку тепер лишала Ганна, завважила, що Матвій "... став далеко гірший...", не було... лагідної й сором'язливої покірности..." /стор. 219/. Та й Матвій сам подумав про себе: "... Нема вже тієї людини,

яка блукала... два роки тому, а є інша..." /стор. 218/.

Цим автор підкреслює, що американська система свободи повертала людині її гідність. Очевидно, почуття вільного американського громадянина й заважило на моменті остаточного перелому в його роздвоєності, яке Матвій усвідомлює сам:

... що це тому, що в ньому народилося щось нове, а старе вмерло або ще вмирає. І йому до болю жалко було багато чого в цьому старому, що вмирало; і мимоволі згадувалась розмова з Ніловим та його запитання. Матвій усвідомлював, що... у нього є клопоть землі, є дім, і телиці, і корови... Незабаром буде дружина... Але він забув ще щось, і тепер це щось плаче й нудьгує в його душі...

Виїхати... туди... назад... де його батьківщина, де тепер Нілов із своїми вічними шуканнями!.. Ні, цього не буде: все порвано, багато що вмерло і не оживе знову, а в Лозишах, у його хаті живуть чужі. А тут у нього будуть діти, а діти дітей забудуть навіть рідну мову.../стор. 220/.

Автор не говорить про долю уніятської віри в Америці, але доля рідної мови, очевидно, буде приречена й це болісно відчував Матвій.

Твір Короленка залишився не зовсім завершеним. Не зустрівся герой із своєю сестрою Катериною і швагром Йосипом у Міннесоті, де вони були та де Матвій сам пробув два роки; не зустрілась і Ганна з своїми братами. Не доведена до кінця причина переконання Ніловим Матвія залишитися назавжди відірваним від батьківщини. Автор, здається, порушив баланс почуттів головного героя, який фактично зрікається батьківщини, й побічного героя, Нілова, який виявляється справжнім патріотом, повертаючись у рідний край для дальшого змагу за кращу долю його.

Автор і сам розумів це, кажучи, що "Про життя Матвія в колонії, а також американське життя Нілова, ми може розкажемо іншим разом." /стор. 216/. В архіві автора "зберігся

уривок, який вказує на те, що автор дійсно намагався знову
вернутися до героїв оповідання,"¹ Проте обставини так скла-
дались, що він ніколи до цього питання не повернувся.

Автор залишив свого героя в Америці, очевидно, він
мав на це свої підстави. Їх можна трактувати по різному.
В. Дорошенко каже, що Лозинський втілював у собі "... блукан-
ня цілого українського народу в безпросвітній темряві, прав-
диве блукання "без язика" навіть не в Америці, а таки дома,
на нашій... не своїй землі."²

Твором Без язика В. Короленко закінчив свою трилогію
боротьби за життя правовірних послідовників віри своїх бать-
ків - українців греко-католиків. Лише у вільній Америці вони
знайшли те, чого шукали, але не могли знайти на рідній землі.
На жаль, у цій же Америці вони й зустрілись з новою загрозою
назавжди втратити свою національну батьківщину.

Автор подарував світовій літературі найбільший свій
художній твір з українською, а одноразово й американською те-
матикою. Він є безпрецедентним у російській літературі, коли
йдеться про заокеанську еміграцію з російської імперії та
головного героя, яким є українець греко-католик.

1

В. Г. Короленко. Собрание сочинений в десяти томах.
Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1953-56. том 4, стр. 490.
Переклад мій - І. М.

2

В. Дорошенко. Володимир Короленко; передмова.
/В. Г. Короленко. "Без язика". Авторизований переклад з ро-
сійської мови Петра Дятлева. Львів, Видання "Всесвітної Біб-
ліотеки, #14, 1918. стор. VII-VIII./

РОЗДІЛ ІУ

ВИСНОВКИ

Ціль цієї праці подвійна: по-перше, розглянути формуючий період В. Короленка, тобто період його дитячих і студентських років, що вплинув на всю його літературну творчість; по-друге, проаналізувати три оповідання, в яких він описує життя послідовників забороненої уніятської віри в російській імперії, зокрема на Волині.

Аналіз формуючого періоду виказав, що крім родинних впливів та впливів найближчого зовнішнього оточення, на Короленкову особистість сильно вплинула тогочасна державно-політична епоха: передреформний та пореформний періоди, польське повстання в 1863 році, арешти, екзекуції, смертні кари, висилки в Сибір, національно-релігійні утиски, жорстоке переслідування послідовників забороненої уніятської релігії на Волині.

Будучи дитиною мішаного подружжя, В. Короленко виростав під впливом двох релігій: православної та римо-католицької. Хоч хрищений у православній церкві, він також відвідував костюл. Молився теж двома мовами – польською та старослов"янською з українською вимовою. З раннього дитинства вивчав три мови: польську, російську та українську.

Виростав В. Короленко в атмосфері релігійного й національного роздвоєння: мати – полька, до якої був сильно прив"язаний, з ранніх літ вкорінювала в його дитячу душу любов до польської нації та пошану до римо-католицької віри. Батько – зрусифікований українець, православний, нащадок славного козаць-

кого роду, повітовий суддя, людина чесна й релігійна, викликав у молодого Короленка респект і пошану. Свою національність В. Короленко ототожнював з національністю свого батька.

Змалку В. Короленко захоплювався історичним романтизмом батьківщини своєї матері /Польщі/, пізніше, під впливом літератури польських письменників "української школи" та творів Т. Шевченка, захопився романтизмом козацької України.

За часів Короленка на Волині були три релігії: римокатолицька, православна, а між ними, як компроміс, уніятська, яку часто називали "хлопською". Будучи національно та релігійно роздвоєним, В. Короленко підсвідомо ототожнював себе з положенням уніятської церкви, що була своєрідним мостом між ворогуючими католицизмом та православ'ям. Тому заборона уніятської віри та переслідування її послідовників В. Короленко боляче переживав, - воно було ніби безпосереднім посяганням на нього особисто, на його роздвоєну душу, що шукала спокою, внутрішньої рівноваги та синтези.

В. Короленко ніколи декларативно не заявляв, що уніятська віра йому ближча, ніж римокатолицька чи православна, однак стаття Віра батьків в обороні уніятської віри, в яку він вклав глибину своїх почуттів, говорить більше, ніж гола декларація і заставляє думати, що уніятська релігія відповідала більше його ментальності, ніж інші релігії.

Перед тим, як зробити висновки з аналізу творів, необхідно знати передумови написання їх. Літературна діяльність В. Короленка розвинулася у 80-х роках ХІХ століття, після повернення його із Сибірського заслання.

В. Короленко з'явився в російській літературі сформованою вже людиною, про що стверджує Д. Н. Овсяннико-Куликовський, який сказав про нього: "... молодой писатель был уже человек сложившийся... его мировоззрение, система его идей и убеждений казались определенными и законченными, но его душа продолжала расширяться и обогащаться новыми переживаниями."¹

Хоч Короленко й висловлювався, що його духовою батьківщиною стала російська література, проте це стосувалося тільки його літературної професії. Справжньою його батьківщиною була Україна, зокрема Волинь, про що він дуже часто говорить у своїх творах: "На моей родине, в Вольнской губернии." Цитований критик Ю. Айхенвальд, аналізуючи Короленкову творчість, зауважив: "Духовно Короленко никуда с юга /тобто з України - І. М./ не уезжал.... полевые цветы родной Вольни, ее грустные песни, ее голубое небо жили в его душе..."²

С. Бфремов, який особисто був у зв'язках з Короленком, каже про нього:

Щось його муляло. Він чув у собі якусь нестачу. Він неначе шукав тих змалку ще порваних ниточок, що в'язали б його до рідного краю, він увесь час дослухався до тих потужних згуків, що, як і до сліпого музики,³ "промовляла до його душі рідна природа". Він немов причував, що його тверде й почесне пристановище в російському письменстві було все-ж ніби в приймах, ... -і він іде за голосом породи, він шукає невиводно інтимного, за-для душі, поєднання з чимсь ближчим та органічнішим, що все-ж

¹
Д. Н. Овсяннико-Куликовський. Собрание сочинений. СПб, "Прометей", 1911. том 9, стр. 5.

²
Ю. Айхенвальд. Силуэты русских писателей. Изд. 4. Берлин, "Слово", 1923. том 3, стр. 22./

³
Герой твору В. Короленка Сліпий музикант.

жило й озивалося в душі...¹

Перебуваючи за межами батьківщини, Короленко жив нею і творив для неї. Найкраща частина його літературної спадщини - це твори з українською тематикою. Серед цих творів видатне місце займають три оповідання про долю переслідуваних уніятів на Волині: В поганому товаристві, Государеві ямщики, Без язика. Всі три твори написані в реалістично-романтичному стилі. Головними героями є українці-уніяти з Волині.

В поганому товаристві /1885/ - твір, в якому змальовується положення уніятів на батьківщині. Назва "погане товариство" є накиненою назвою для переслідуваних уніятів. Автор показує трагедію людей, яких викинено з суспільства за релігійні переконання. Вони живуть на цвинтарі в склепах мерців біля зруйнованої уніятської каплиці, жертвенно переносячи свої страждання, але не зрікаючись своєї віри. Хоч автор не дає розв'язки їхньому положенню, проте з твору зрозуміло, що боротьба за життя та надлюдська терпеливість - це те, що в майбутньому може завершитись успіхом.

У творі Государеві ямщики розповідається про гірку долю засланоного в Сибір уніята за те, що він відпав від православ'я, до якого він був примусово приписаний. Автор описує героя на тлі сибірської дійсності, наділяючи його позитивними прикметами. Жакливі умови в Сибірі не заломлюють його духово. Він стає на шлях протесту, що в майбутньому приведе до відкри-

1

С. О. Єфремов. "Великий гуманіст". /В. Г. Короленко. Твори. Переклад з російської під ред. С. О. Єфремова. Київ, Держ. вид-во України, 1923. том 3, стор. XLIII./

тої боротьби проти уряду та його системи.

Оповідання Без язика написане після поїздки автора до Америки. Головний герой – українець з Волині, колишній уніят. Автор веде свого героя на еміграцію за океан, де розкриває його психологічну душу та позитивні прикмети. Герой вибирає американський спосіб життя, в якому елемент свободи розв'язував багато складних питань, які не були розв'язані на його батьківщині в російській імперії.

В аналізованих творах автор осуджує російську політику релігійного й національного переслідування та виразно ставить свої симпатії по стороні переслідуваних уніятів.

Напередодні російської революції, В. Короленко виступив у 1916 році з серією статей в обороні української греко-католицької релігії в Галичині. В цих статтях, зокрема в статті Віра батьків, розкривається повністю його погляд на право існування греко-католицької віри, а також вияснюються причини написання трьох аналізованих у цій праці творів та їхній ідейний задум.

В. Короленка, як письменника, який любив свою батьківщину, найкраще можна схарактеризувати його власними словами, якими він схарактеризував М. Гоголя:

... дело не в том, на каком языке пишет писатель, а в том, как он понимает душу народную, как он создает и раскрывает образы своих героев, как он выставляет "выпукло и ярко на всенародные очи" пороки людей, как он любит свою родину и как служит ей своим пером.¹

¹ В. Оголевец. "Встречи с В. Г. Короленко". /В. Г. Короленко в воспоминаниях современников. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1962. стр. 339./ Спогади про виступ В. Короленка на відкритті пам'тника М. Гоголю у Великих Сорочинцях, 28-го серпня, 1911 року.

РОЗДІЛ V

ДОДАТКИ

1. "Віра батьків"

На моїй батьківщині, у Волинській губернії, також колись були уніяти.¹ В моїй пам'яті залишилась лише напіврозвалена уніятська церковка в місті Рівному, котру мені прийшлося якось описувати в одному із своїх оповідань та ще дві-три постаті.

Перша з них, яка досі стоїть виразно в моїй пам'яті, це старий-престарий уніят-священик. Чомусь він не був схожим на католицьких ксьондзів у сутанах, як інші уніятські священики, яких мені приходилося бачити пізніше. Він ходив у попівській рясі, підперезаний широким темно-фіолетним поясом і спирався на великий посох з головкою, який ставив при вході в кімнату в кут. У нього була довга сива борода та взагалі з виду він був схожий на православних священиків. Мій батько, який був тоді судовим слідчим, сказав, що це до нього приходив уніят, над яким ведеться якась карна справа. Ми звикли, що "карні справи" ведуться над злодіями й шахраями. Але тут справа була, із слів батька, особлива. Уніят приходив кілька разів і останній раз прощаючись, плакав і низько поклонився батькові, доторкнувшись рукою підлоги. При цьому русі батько трохи захвилювався, підвів зігнутого

¹ Переклад з оригіналу мій - І. М. / В. Г. Короленко. "Вера отцов" / Русския записки. Петроград, 1916, #9. стор. 297-303.

Ця стаття складалася спочатку з двох частин: Заточеніє графа Шептицькаго та "Вера отцов" і була призначена для опублікування в журналі Русския записки, але була конфіскована. Короленкові вдалося надрукувати їх окремо. / Більші в'яснення подані в кінці цієї статті. /

старика і в свою чергу поклонився з видимою повагою.

- Що Бог дасть, що Бог дасть... - говорив старик, - а від віри відступати не можна.

Батько цього дня був замислений і за постійною звичкою до загальних міркувань, говорив:

- Один Бог знає, яка віра права. - А нам, темним людям, приходится держатись тієї віри, яку ми дістали при хрещенні. І відступати від неї через страх чи задля користи - гріх. Цей старий - людина добра і служить тому самому Богові.

Батько був людиною простодушною і малоосвіченою, - але тяжко в кількох словах схопити так влучно психологічну суть того, що для величезної більшості людей творить релігію, що люди люблять, за що часто страждають і помирають, чому залишаються вірними, якщо не наступають у них які-небудь душевні переміни, мимовільні й глибокі, і від чого не відрикаються без болісного надлому сумління. "Віра батьків"... те, на що вперше відізвались сердечні струни розчуленням, благоговінням, страхом, відчуттям вищої тайни. Академічні церковні формули віри, тонкощі її догм, - чи багатьом це доступне і чи в багатьох спроможне заторкнути живу глибину душі? На соборах сперечались, встановлювали, спростовували, проклинали й відлучали, - і все це, звичайно, на цілі віки регулювало віру. Але те, живе, чуттєве, душевне, що протягнулось із віків у віки, пронизавши однією ниткою мільйони простих сердець, - це не соборні догми. Це перші свідомі погляди на небо при вказівці молодій матері чи старій бабусі, це перемі-

на їхніх буденно-заклопотаних лиць, немов під таємним впливом, що йде з висот, це звуки несвідомо засвоєваної першої молитви, це перше святкове єднання з масою єдиновірців, що на час відмовляються від життєвих буденних турбот, щоб побути хоч недовго в стані незрозумілих вищих настроїв, далеких від землі й земного... І ті особливості, які ми сприйняли від єдиновірчих разом з суттю цього настрою, назавжди зростаються з людською душею, стають несвідомо-відчутними значеннями "віри батьків". Вони йдуть з покоління в покоління, встановлюють зв'язки між тими, що відходять із світу й тими, що приходять на світ і утворюють те глибоке, сердечне, інтимне, святе, при простій згадці якого навіть у душі, що згубила наївну віру, затремтить щось зворушливе, незабутнє, дороге хоч би тільки, як спомин...

"Віра батьків"... Тільки за цю суть, за "віру батьків" тримаються мільйонні покоління людей, які за неї стоять, за неї терплять гоніння, за неї вмирають... За віру батьків і матерів, тому що в усіх були батьки й матері, але не за соборні догми, тому що небагато знають про догми та собори. Сукупність глибоких, як океан, і, як океан, темних почуттів, якими одушевляються прості серця, які ріднять їх з минулим і майбутнім, які з окремих, розрізнених душ і сердець творять могутні людські об'єднання... воно і є "віра батьків" для народніх мас.

Якщо подивитись з цієї точки зору на наше уніяцтво, то доля цієї "релігії" покажеться парадоксальною і дивною. Ця віра історично недавня, але все ж таки в ній уже успіли

народитися й умерти покоління. Виникнувши з тиску й компромісу однієї віри батьків, вона встигла зцементуватись у нову щільну масу релігійних почуттів, в легенду й культ, який у свою чергу вимагали відданости, самопожертви, готовости на страждання й на смерть. І коли на цю віру, яка створилась під впливом гоніння в Польщі, виникло в 60-х роках гоніння від Росії, то звичайно, для істориків церкви це було лише примусовим поверненням "відщепенців" до тієї церкви, від якої вони були відірвані хитрістю, силою, взагалі світською політикою. Але простодушні мешканці, наприклад, бідолошної Холмської єпархії сприймали все це не як історичний процес; це було питанням сумління й віри даного покоління, байдужого до історії. Для них ця віра в свою чергу стала вже "вірою батьків". У ній уже народжувалися, з нею жили, з нею відходили в землю. У вухах цих людей з дитинства звучав особливим голосом дзвін убогої уніятської опальної церковці. Спочатку вона була лицемірно захоплювана польською політикою, як крок до повного зречення. Але її зразу ж стали пригнічувати самі поляки, і над нею безкарно розігрувалося шляхетсько-магнатське свавілля... І вона стала дорогою своїм ісповідникам саме, як убога віра убогих батьків... І коли її стали гнати з другої сторони, то виявилось, що нова для істориків - вона була вже старою для окремих людей...

З цього погляду відомий епізод "возз"єднання руських уніятів" у минулому столітті є, безсумніву, історією гоніння за віру й насильство над сумлінням віруючих інакше, як ми, але щиро й сильно.

Тепер ми вже знаємо точно, яких страшних зусиль і насильства вимагало це добровільне нібито воз"єднання. Здавалося, одначе, яким би то не було шляхом, вес ж з нашим російським уніятством було покінчено раз і назавжди. Порожде-на політикою й тиском унія так і зникла від політики й тиску. Історично, з пташиного лету в цьому проявилась неначе свого роду справедливість: гоніння за гоніння; насильство за насильство. Віра тільки відплатила цим другій вірі. На віковичних чашах історії вони - квіт.

Але питання віри вирішуються не на холодних висотах історичних процесів, а в окремих віруючих і страждаючих людських душах. Об"єкт застосування віри - окреме "переконання"... Відрікались колись одні люди, тепер гонять і заставляють відрікатись інших. І ці інші - не колишні гонителі, а сьгоднішні жертви. Понад їхніми головами встановлюється своєрідна солідарність. Польське єзуїтство одного століття ніби протягує руку православному місіонерству другого: обидва світськими, противними духу мірами, переслідують одне і те ж... Під різними оболонками догм б"ється одне живе й страждаюче: простодушна "віра батьків".

І скільки вона на цей раз виявила живучости й сили ця уніятська "віра батьків", - це видно з вражаючого факту, що відбувся на наших очах.

Унія зникла. Після "добровільного воз"єднання" релігійне життя цілого краю пішло кудись у глибину, подібно до ріки, що скрилась під землею. Майже пів століття офіційно уніятства в нас не було. Не було уніятської ієрархії:

ні єпископів, ні священників, ні церков, ні парафіян. Але дивним чином - я зустрічав у Сибірі уніятів-засланців. Заслання дає своєрідне право вільного віросповідання кожній вірі. Не можна ж людину карати вічно за одне й те саме. Через це в Сибірі були здавна явні соціал-демократи й явні республіканці. Були й явні уніяти.

За що ж вони засилались? Вони відповідали ясно: - За віру! - "За яку?" - "За уніятську!.."

Я не знаю, як формулювався статтями закону цей "релігійний злочин", але знаю в декількох випадках, в чому він полягав. Офіційно православні, люди відмовлялися хрестити дітей у православних священників, ховати своїх мерців на православних кладовищах. Оскільки їх гнали туди насильно, то вони воліли радше католицьких священників, католицькі могили. Років з 20-30 тому в газетах виринула одна така справа. Випадок був простий і зворушливий: батьки, офіційно воз'єднані, втратили любиму дитину. Вони не могли погодитися з думкою, що вона буде лежати на "чужому" кладовищі, після казенної примусової молитви православного священника. Уніятської церкви й кладовища не було. Але вже ряд рідних мерців лежав у землі, скроплений католицьким кропилом, оскільки католики допускали "сослужіння" з уніятами. І ось батьки "незаконно" похоронили любиму дитину рядом з дідом і бабусею. Про це довідався причт православної церкви, і законність була відновлена при допомозі поліції: тіло дитини викопали й закопали в землю "по приналежності" до парафії. Тоді вночі з ліхтарем і лопатою батько прийшов на кладовище, вікопав дитину й пере-

ніс на попереднє місце. І повторив цей злочин декілька разів.

Можна собі уявити душевний стан простих людей, які схилялися, як гробокопателі й злодії, над могилою рідної дитини, з метою перенести і положити рядом з іншими рідними тілами, - щоб оцінити співвідношення обох сторін, що сперечались про це "мертве тіло", перед лицем не канонічної, але простої й глибокої, стихійної віри.

Так, крім догм, є ще щось від віри, важливе й цінне, й істинна віра часто буває там, де є хоч би й темне страждання за неї, а не там, де тільки догма та... переслідування.

Я не пам'ятаю тепер, чим закінчилася ця своєрідна віросповідна драма, але знаю, що таких випадків було багато. Деякі особливості наших місіонерських способів часто створюють такі колізії: люди поколіннями рахуються в православ'ї, але померати бажають не в православ'ї, а в католицтві, або в "старому обряді", або навіть у магометанстві. На моїй батьківщині у Волинській губернії, в місті, де я вчився, був /здається, в кінці 80-х років/ випадок, який попав у російські й навіть іноземні газети. Померла одна з княгинь Любомирських, володарів міста Рівного. Померла нібито без сповіді. Коли рідня приготувала парадні похорони з католицьким духовенством, то "на порозі вічності" стався своєрідний спір: з'явилась поліція, й при її співучасті православний причт заявив свої права на душу й тіло покійної княгині, оскільки в казенних списках вона рахувалась православною. Душа, звичайно, вже вислизнула від будь-якого впливу. Княгиня все

своє життя відвідувала католицький храм, і говорили на місці про таємне напугтя перед смертю від католицького священика. Але тіло підлягало "оселенню згідно з місцем приписки" на православному кладовищі. Сталося замішання й спокусливий спір...

Я не знаю також, чим у кінці-кінців завершився цей спір та чи був у даному випадку суд. Князі Любомирські - люди впливові, не те, що бідний і простий міщанин, який уперто викопував тіло своєї дитини. Зрештою, суди в останнє десятиліття досить поблажливо дивилися на справи цього роду, але все ж засланці губернії Європейської Росії й Сибіру бачили в себе й "уніятів", і католицьких священиків, засланих за віру й за "спокушення воз"єднаних". Явище пояснювалося просто: уніятські священики в свій час могли служити в католицьких храмах. У православний храм уніят міг проникнути, тільки відкрившись від "віри батьків". Інакше він, ось так, як сьогодні граф Шептицький, уважався сугубо "розголошений". Через це уніяти під час переслідування тяготіли серцем до католицьких храмів, і в ті роки перед бідними католицькими ксьондзами стояла сумна альтернатива: або всупереч релігійного сумління відмовити в требі завзятому уніятові, який звертався до його духової допомоги, або порушити закон та йти в Сибір. Це викликало дуже багато драматичних колізій у пастирському сумлінні... І... - знову не з чисто юридичної точки зору, а рахуючись тільки з душевним зерном широї віри, - чи можна сказати, що найбільш "льояльні" католицькі священики вирішували ці драми найбільш "релігійним" способом?

Тепер, для великої вигоди всякої широї релігійности, з проголошенням у Росії свободи віри й свободи переходу на інші віри, ґрунт для цих драм і для цих процесів зник. І разом з цим виявилось цікаве явище, яке ніби наглядно підвело підсумки примусового місіонерства. Виявилось, що цілі місцевості зразу відколювалися від православія. Так було в Казанській губернії, де "відвічні православні" татари зразу віднайшли себе відвічними мусульманами. Так було й з нашими пів віку назад "воз"єднаними" уніятами.

Після введення закону про віротерпимість я був у Німеччині в одному з німецьких курортів. Мене відвідали там два галичани. Один був учителем. Другий, своєю манерою носити звичайний цивільний одяг, нагадував духовного. І дійсно, це виявився уніятський духовний ректор уніятської семінарії. Австрійські піддані, - вони всією душею були слов"яни-українці, з тремтінням внутрішнього почуття говорили про Шевченка, про Котляревського, знали нашу українську мову, і взагалі всією душею тяготіли до культурного центру поза Австрією, в наших кордонах. Це були закордонні слов"янські інтелігенти особливого типу, який у нас давно зник. У них була жива чисто політична струнка, поруч із значними віросповідними й догматичними інтересами. В себе, на батьківщині, вони боролися за мову й за віру демократичної маси, яку так тяжко було боронити й оборонити в решті-решт від чужоплемінного й чужомовного тиску.

- Яка це страшна помилка, - з хвилюванням говорив ректор з приводу нашого закону про віротерпимість.

- Помилка, - проголошення свободи віри? - здивувався я.

- Неповне проголошення свободи віри. Ви, ось, і не завважаєте величезної прогалини, яка нам, вашим одноплемінникам в Австрії, різко кидається у вічі... У вас тепер є всі ієрархії, свободний перехід у будь-яку віру. Лютерани, мусульмани, жиди... /він так і говорив по-своєму: жиди/. Але уніятської ієрархії нема... Чому ж це?.. Чому православний може тепер зовсім законно оголосити себе жидом і дістати можливість відправляти цей культ, а уніят не може?

- Але в нас фактично нема унії...

- У вас фактично вона є. А знаєте, що з цього вийде? Ми уніяти, відстоюємо в себе в Австрії наш русинський народ від денационалізації - німецької або польської, а ви, в Росії, віддаєте полякам цілу область... Чому російська інтелігенція не бореться з цим?

Він говорив з таким хвилюванням, яке я міг тільки збагнути розумом, але не міг поділяти почуттями. І я сказав, що я думав з цього приводу. Наша інтелігенція, як російська, так і українська, не знала віросповідного тиску й її стремління до свободи для себе й свого народу лежали в іншій площині. В нас також були релігійні переслідування, але вони торкались "чужої" нам віри, і нам приходилося відстоювати гнаних, на ґрунті загальної свободи хоч і чужого переконання. Якщо хочете, тут є, мабуть, відтінок релігійного відношення до істини, до свободи всякого сердечного переконання. Ця риса глибоко притаманна нашій інтелігенції. Але в нашому голосі нема відповідних нот, у нашій мові нема зворотів, у

діялектиці нема аргументів - церковно-догматичної властивості, й ми залишаємо полеміку цього роду духовним спеціалістам.

- Те, що ви мені говорите, - пояснив я, - має, звичайно, велике відношення до свободи віри... Але в російської інтелігенції не знайдеться спільної мови з людьми, погляд яких має рішальне значення в цьому питанні. А ось ви, галичани, хіба ви не пробували вказати на цю сторону питання впливовим людям серед нашого духовенства? Або членам слов"янських товариств... Ця мова, можливо, була б їм зрозумілою.

Він сумно махнув рукою. Не пам"ятаю добре, що він відповів. Якщо не помиляюся, вказав на деякі кроки та осіб, увагу яких зверталось на цю сторону нашої віросповідної справи.

- Тепер уже, мабуть, і пізно, - сказав він на закінчення.

І, дійсно, життя пішло саме тим шляхом, який передбачив цей "русин". У Холмщині вже ставалося те, що мало статись. Довге єднання зблизило "бувших" уніятів з католиками. Уніятська ієрархія не дістала признання в новому законі, для неї не було місця в російській віротерпимості. І населення Холмщини масами переходило в католицизм. Заговорили, звичайно, про єзуїтські інтриги польського духовенства, прийнялись на скоро "виділяти" Холмську єпархію, перекроювали й перешивали віросповідну географію, як поли розлізаючого по швах каптана. Граф Бобринський здійснював побідоносні екскурсії

в "споконвічну православну землю". А релігійне життя цієї землі - або скривалось знову, як підземна ріка, щоб іти невидимими шляхами, або відкрито вливалось у римсько-католицьке русло.

І все це не внаслідок якихось пекельних інтриг, а внаслідок того, що "віра батьків", хоч би й така історично-недовговічна, як уніятська, частіше горнеться до сторони переслідуваних, аніж до сторони, куди заганяють поліційними засобами.¹

17 вересня, 1916.

В. Короленко.

Стаття Віра батьків / Вера отцов / складалася спочатку з двох частин: 1. Заточеніє графа Шептицького та 2. "Вера отцов" і була призначена для опублікування у вересневому номері журналу Русскія записки, але була конфіскована петербурзькою військовою цензурою, Щітковий відбиток статті, перекреслений цензором, із штампом цензури "9474, 27/IX. 31/45 д. "Русскія Записки", - був привезений В. Драгомирецьким до Львова. /Зберігається нині у Львівському державному музеї українського мистецтва./ В 1929 році ця стаття була надрукована в оригіналі в українському католицькому місячнику Нива / Львів, 1929, #3, стор. 81-94 / під ред. Василя Щурата, який додав до неї невеликий вступ під назвою "Памятка по речникови покривджених." Одночасно ця стаття вийшла окремою брошурою. /Джерела цієї замітки: В. Щурат. "Памятка по речникови покривджених". Нива, стор. 81-82; П. Малий. В. Г. Короленко й Україна. Львів, 1958, стор. 173./

2. "Ув"язнення графа Шептицького"

Суздальський монастир, куди за постановою синоду був переведений граф Шептицький, споконвіку вважався духовною тюрмою, де ув"язнювались провідники сектанства та релігійні злочинці.
/"К. Мьісль",² 11 вересня, 1916/

Як відомо, скоро після захоплення нашими військами Галичини, граф Шептицький, уніятський митрополит, був висланий у Росію.¹ Це було ще в той час, коли в Галичині боролися дві течії. Одна, - чисто військова, яка мала свій пресовий орган при штабі головнокомандуючого,³ - стояла за надання населенню Галичини широкої релігійної та національної свободи, яку обіцялось у відомому зверненні Великого Князя Миколи Миколайовича.³

Друга... про другу досить сказати, що вона була заступлена єп. Євлогієм та його свитою.

Проходила деяка боротьба та коливання... Одні настоювали на повному застосуванні даних обіцянок всім народностям зайнятої Галичини, інші вважали більш згідним із своїми спеціальними міркуваннями вилучення галичан-уніятів із цих обіця-

1

Переклад з оригіналу мій - І. М. /В. Г. Короленко. "Заточеніє графа Шептицького". Русскія Ведомости. Москва, 1916, #246 /25 октябрю/, стр. 5./

2

"'Киевская Мьісль', щоденна рос. газ. в Києві /1906-18/, найбільша на Україні; стримано антиукр. напрямку." /Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Гол. ред. В. Кубійович. Париж, Вид-во "Молоде життя", 1955- том 3, стор. 1000./

3

Головнокомандувач - дядько царя Миколи II. Примітка моя - І. М.

нок національної та релігійної свободи.

Здавалося, що перша течія, при співучасті російського суспільства, переможе, і навіть в один час появились поголоски, ніби єп. Євлогія попросили усунутись від впливів на цивільні й духовні розпорядження в Галичині. Граф Бобринський, перебираючи правління цивільної частини, також говорив про толерантність та інші подібні принципи. Але відомо, як це закінчилось: під егидою того ж гр. Бобринського єп. Євлогії знову оселився остаточно й непорушно на весь час зайняття Галичини. В правлінні окупованим краєм запанувала течія нетолерантності, національного й релігійного переслідування українців-уніятів.

Не можу сказати точно, в якій саме період гр. Шептицький був висланий з Галичини до внутрішніх губерній Росії. Обговорювати це питання в пресі було тоді "несвоєчасно", бо причини тих заходів могли бути зв'язані з якиминьбудь військово-політичними міркуваннями...

Тому про графа Шептицького в російських газетах появлялись лише скупі уривчасті відомості, що породжували багато недорозумованих питань, які залишалися без відповіді. Гр. Шептицький жив спочатку в одному місті, на порівнянній свободі. Потім його перевели в інше місто й свобода була обмежена... Повідомляли, що він відвідує православні храми... Потім з'явилась уже зовсім незрозуміла вістка, що гр. Шептицького чомусь попросили залишити церкву, застосувавши до нього буквально старовинне церковне правило, що виникло під час гоніння на християнство ще в п'ятьмі катакомбів і яке давно вже було забу-

те: "Оглашенні, изыдите."¹ Газети повідомляли, що на цій основі гр. Шептицького випросили з церкви, куди він зайшов разом з усіми, хто заходив туди вільно, без посвідчень про приналежність до парафії.

Все це, розуміється, ніяким чином не могло впливати з військово-політичних приписів і уявляло собою якусь таємничу еволюцію духовної сторони "внутрішнього правління Галичиною" вже в межах Росії. Це було якесь специфічне відношення до уніятського митрополита: гр. Шептицький, як духовна особа, хоч і не підпорядкована нашій ієрархії, - зазнавав, очевидно, посиленних утисків духовної адміністрації... І діяння це, поступово зростаючи, досягло, вкінці, якщо не "суздальської монастирської тюрми", то в усякому разі "ув"язнення" не монаха і навіть не православного в російський православний монастир з особливим наглядом суздальського ігумена.

Поважаний дослідник відомої сторони нашого церковного життя і релігійних рухів, А. С. Пругавін, присвятив цікаві сторінки про колишні заслання в суздальський та інші монастирі.² Все це, здавалось, вже минуло. Монастирські тюрми розкрились на завжди для ув"язнених "єретиків", залишивши подекуди для огляду зацікавлених відвідувачів старі каземати та заіржавілі кільця з обривками ланцюгів.

Наші монастирі можна було привітати зі звільненням від

¹
"Проголошені, вийдіть." /церковнослов"янське/ Примітка моя - І. М.

²
А. С. Пругавин. Старообрядческие архиереи в Суздальской крепости. /Изд. 2./ Москва, 1908. Монастырские тюрьмы в борьбе с сектанством. Изд. 2. Москва, 1906. В казематах. С.-Петербург, 1909. /Примітка моя - І. М./

ролі тюремщиків, а державу з визволенням від ще одного обламку ганебної старовини, вартої хіба що еспанської інквізиції. Нарешті, з уведенням закону про релігійну толерантність, монастирські тюрми, з похмурих щілин яких виглядали колись вимучені, бородаті, іноді божевільні, лица російських єретиків - губили, здавалось, саму суть свого буття...

І ось ми чуємо, що монастирі знову являються місцем "особливого нагляду" й особливого виду "ув'язнення". На цей раз, щоправда, ув'язнений не російський підданий і не православний, а уніят-галичанин. Але це не змінює факту. А факт полягає в несподіваному воскресінні явища, здавалось, назавжди похороненого на загальну радість навіть багатьох духовних осіб: монастир знову став місцем заслання й особливого нагляду для особи "стороннього відомства".

Чи ж не ясно, що тут мусить бути якесь велике непорозуміння. Висилаючи уніятського митрополита за межі Галичини, військова влада, звичайно, дивилась на нього тільки, як на людину, не вигідну в політичному відношенні, але ця влада не могла ані передбачити, ані наказувати видалення його з храмів в глибині Росії, чи ув'язнення в монастирі. Яким же чином граф Шептицький із об'єкту чисто цивільної політики перетворився в об'єкт політики церковної? І чому до нього був застосований заіржавілий апарат, який застосовували колись до наших єретиків, які сіяли в межах Росії шкідливі для церкви вчення?

Граф Шептицький - уніят і голова закордонних уніятів. Він не визнає нашого синоду, а визнає головство папи. Це безсумнівно. Але ж є багато інших віровизнань, що не визнають

нашої ієрархії. Ще з часів великого поділу церков, коли Константинопольський патріарх Фотій та Римський папа Миколай обмінялись взаємними прокляттями, - католицтво визнано єресю. Про "лютеранську єресь" і говорити нічого - вона віддалилась ще далі від старого стовбура єдиної "вселенської церкви". І однак до цих пір нікому не приходило в голову проголосити католицьких священників чи лютеранських пасторів, які попадають у наші межі, єретиками православ'я та приміщувати їх в наші монастирські заслання для навернення їх на праведну путь, з якої Захід відхилився ще в IX-му столітті. І коли на полі битви чи в лазаретах римо-католицькі священники, які визнають не синод, а папу, нахиляються над своїми єдиновірними, - ворогами чи союзниками нашими, байдуже, - то й тут вони для нас не єретики, а іновірні пастирі, які володіють сумлінням своїх співвітчизників.

Граф Шептицький, зрозуміло, не наш союзник, а підданий ворожої держави. Звичайно. Але й у цьому випадку логічним було б застосувати до нього тільки цивільні заходи, як до полоненого, а не ув'язнювати його в монастир за те, що в нього є спільне з багатьма нашими друзями та союзниками.

Адже по суті й монастирі вже не грають у нас ролі політичних тюрем, і граф Шептицький не російський єретик, а тільки закордонний іновірець...

І мимоволі приходиться до голови: час тяжкий, трудний, складний. Невже Росії при цих похмурих обставинах, під гуркіт великої війни, можна нав'язувати ще й цю "релігійну" турботу, покласти на неї ще й цю відповідальність? Але ж, у цьому, мабуть, полягає тенденція того далеко несвоєчасного й незручно-

го союзу, який створився під шум війни з духовних діянь єп. Євлогія та своєрідної політики "Цивільного Правління Галичиною". Цей розділ моїх нарисів був уже написаний, коли я прочитав у "Русских Ведомостях" роздуми про ту ж пресумну пригоду. "В останній час, - говорить газета, - в нас багато говорять про необхідність звільнити церкву від державної опіки, 'обмежити державні основи в церковному житті'. Несподіваний виступ синоду та настоятеля суздальського монастиря в справі військово-політичного характеру й значення зайвий раз стверджує, що стільки ж необхідно й обмеження церковних основ у житті державному."¹

Безсумніву, це вторгнення церкви в сферу міжнародної політики нагадує часи патріярха Нікона, тільки без його впливовости та сили. Це просто дилетантська політика єпископа Євлогія і деяких "отців", що може принести величезні й дуже сумні наслідки. Це - той камінь російської приказки, який кинути у воду легко, але витягнути дуже важко.

Р. 8. Останнім часом у газетах появились деякі модифікації первісної вістки, ціллю яких, очевидно, було зм'якшити прикре враження, яке викликала вістка про інцидент з уніятським митрополитом. Виявляється, що гр. Шептицький не ув'язнений у монастирській тюрмі й не засланий на розпорядження синоду. Синод "лише погодився" на перебування його в суздальському монастирі й ігумен узяв на себе нагляд... Модифікація в значній мірі незрозуміла. Синод тільки погодився... Значить

¹
"Русския Ведомости", 11 вересня, 1916.

хтось просив? Хто ж? Тяжко повірити, щоб сам граф Шептицький. Значить - світська влада. Те ж горезвісне цивільне правління Галичиною?..

Але ж це ані трохи не міняє справи. Все ж таки за згодою духовної влади монастир перетворений у місце політичного ув'язнення. Сама картина та прикре враження, яке вона робить, залишаються ті ж самі. І вже задля однієї "спокуси" духовенству не личило б, мабуть, приймати на себе цілковито невластиву йому ¹ролю.

¹
Журнал "Украинская жизнь", що виходив у Москві російською мовою /голов. ред. С. В. Петлюра/ в розділі На Україні и вне ея. /1916 р., #9, стр. 67/ з приводу вісток про ув'язнення митрополита Шептицького подав наступне: "Митрополит Шептицький у Суздалі. Архієпископ владимерській Олексій доносить у своєму рапорті св. синодові, що засланий митрополит уніятський - граф Шептицький прибув до його єпархії та, згідно з розпорядженням св. синоду, приміщений у суздальському Спасо-Євфимієвському монастирі під безпосереднім наглядом настоятеля монастиря вікарного єпископа Павла суздальського. До Суздалі граф Шептицький був присланий під наглядом пристава поліції міста Курська та в супроводі ключаря курського катедрального собору. В суздальському монастирі митрополитові Шептицькому дозволено свobodно, якщо він забажає, відвідувати богослуження, але виходити поза межі монастирської огорожі без дозволу настоятеля заборонено. Спасо-Євфимієвський монастир до останнього часу вважався духовною тюрмою для богохульників та інших релігійних злочинців."

/Примітка та переклад мої - І. М./

Хронологічний список творів В. Короленка з українською тематикою.

1. 1879. Эпизоды из жизни искателя. /Полное собрание сочинений... С.-Петербург, Изд. Т-ва А. Ф. Маркс, 1914. 9 томов. том 9./

Перше художнє оповідання, що було написане під впливом народницьких ідей. Сюжет твору виповнений українським змістом.

2. 1885. В дурном обществе. /В поганому товаристві. Переклад М. Шумила/. том 1.¹

Твір аналізується в цій праці.

3. 1886. Лес шумит. Полесская легенда. /Ліс шумить. Польська легенда. Переклад за ред. А. Хуторяна/. том 1.

Історичне оповідання з часів панщини. Сюжет пов'язаний із спогадами автора про батьківщину. Описується помста українців над польським паном.

4. 1886. Слепой музыкант. /Сліпий музикант. Переклад за ред. А. Хуторяна/. том 1.

Психологічний етюд. Твір виповнений українським змістом, частково автобіографічний.

5. 1888. Ночью; очерк. /Уночі; нарис. Переклад С. Буди/. том 2.²

Автобіографічне; із спогадів автора про своє дитинство.

6. 1891. Судный день. /Йом-Кіпур/. /Хапун. Переклад О. Кониського і С. Бфремова/. том 2.²

Українська народна казка про єврейське свято "Йом-Кіпур" /очищення/. Оповідання насичене українським побутовим матеріалом, зокрема багатством українського фолкльору.

7. 1892. "Щось буде". /Переклад Й. Багмута/. /Історія мого сучасника, част. 1, розділ 8/. том 3.

Аналізується в цій праці.

¹
В. Г. Короленко. Твори в чотирьох томах. Переклад з російської. Київ, Держ. вид-во худож. літ-ри, 1953-54.

²
Твори. /в трьох томах/. Переклад за ред. С. О. Бфремова. Київ, Держ. вид-во України, 1923.

8. 1894. Парадокс. /Парадокс. Переклад А. Шияна/. том 2.¹
 Частково автобіографічне; із спогадів автора про батьківщину. Головний герой оповідання - нещасна людина, без рук і без ніг, яка оптимістично висловлює крилатий афоризм: "Людина створена для щастя, як птах для літання."
9. 1895. Без язька. /Без язика. Переклад А. Хуторяна/.
 том 2.¹
 Аналізується в цій праці.
10. 1897. Над лиманом. Из записной книжки путешественника.
 том 4.²
 Оповідання про Добруджу, де жили нащадки запорізьких та донських козаків. Автор говорить про окремішність українських поселенців, які зберігають свою мову та звичаї.
11. 1899. Марусина заимка. /Марусина заїмка. Переклад Н. Андріанової/. том 2.¹
 Оповідання про українську селянку Марусю, засланку в Сибірі, яка зберігає риси народного побуту, рідні звичаї та мову.
12. 1900. Обычай умер. /Полное собрание сочинений. Пост-
 мертное издание. Харьков - Полтава, ГИЗ Украины,
 1922-1929. том 22/.
 Оповідання не закінчене; про звичаї рідного краю - батьківщини автора.
13. 1901. Государевы ящики. /Государеві ящики. Переклад
 П. Мисника/. том 2.¹
 Аналізується в цій праці.
14. 1905. Современные картинки: I. 2500 часов. II. Раз-
 говор с землемером. /Полное собрание сочинений...
 С.-Петербург, Изд. Т-ва А. Ф. Маркс, 1914. 9
 томов. том 9/.
 Оповідання про економічний стан на Україні.
15. 1906. Признаки украинской колонизации на Урале. Истори-

1

В. Г. Короленко. Твори в чотирьох томах. 1953-54.

2

Собрание сочинений в шести томах.
 Москва, Изд-во "Правда", 1971.

ческий очерк. /Киевская старина, Киев, 1906, том 93, стр. 476-482/.

Про заснування українськими козаками Ілецького козацтва на ріці Уралі. Ця стаття стала частиною твору У казаків, розділ 12.

16. 1906. Сорочинская трагедия. По данным судебного следования. том 6. ¹

Документальний матеріал про криваві розправи царських каральних загонів у містечку Сорочинцях і навколишніх селах Полтавської губернії.

17. 1906-1921. История моего современника. /Історія мого сучасника. Переклад Й. Багмута/. том 3-4. ²

Автобіографічний твір. Перша книга твору цілком присвячена Україні. Аналізується в цій праці.

18. 1907. В Крыму: I. Емельян; II. Рыбалка Нечипор. том 4. ¹

Сповідання про примусове поселення українців у Криму в ХІХ столітті /Емельян/ та вимушене шукання заробітку в Криму в ХХ столітті /Рыбалка Нечипор/.

19. 1909. Наши на Дунае. том 4. ¹

Про українських та донських поселенців у Добруджі. Автор виразно підкреслює відмінність українців від росіян, говорить про збереження українцями своєї мови й культури.

20. 1909. Полтавские празднества. Исторический очерк. том 8. ³

Про святкування 200-річчя Полтавської битви. Автор виразно говорить, що Україна була незалежною державою в сусідстві чотирьох держав: Росії, Польщі, Криму та Туреччини. Таке положення України "...выработало особый характер украинца - свободолюбивый и воинствующий..."

¹
В. Г. Короленко. Собрание сочинений в шести томах. Москва, Изд-во "Правда", 1971.

²
Твори в чотирьох томах, 1953-54.

³
Собрание сочинений в десяти томах. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1953-56.

21. 1910. На синем Дунае. /Полное собрание сочинений. Посмертное издание. Харьков - Полтава, ГИЗ Украины, 1922-29. том 9/.

Оповідання про Добруджу.

22. 1911. Эпопея. /Полное собрание сочинений. Посмертное издание. Харьков - Полтава, ГИЗ Украины, 1922-29. том 9/.

Оповідання про Добруджу.

23. 1913. Турчин и мьл. /Полное собрание сочинений... С.-Петербург, Изд. Т-ва А. Ф. Маркс, 1914. 9 томов. том 6/.

Оповідання про запорізьких та донських поселенців у Добруджі.

24. 1914. Нирвана. Из поездки на пепелища Дунайской Сечи. том 4.¹

Оповідання про місцевість на Дунаї, де вперше після ліквідації Запорізької Січі оселились запорожці.

25. 1916. Котляревский и Мазепа. Литературная заметка. том 8.²

Стаття написана з приводу відкриття пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві /1903/, де було заборонено виголошувати промови українською мовою. Короленко піддав різкій критиці міське управління. В цій статті Короленко виявив себе оборонцем української мови й культури.

26. 1916. Вера отцов. /Віра батьків/.

Аналізується в цій праці. Вперше перекладена мною на українську мову. Включена в додаток до цієї праці.

27. 1916. Заточение графа Шептицкого. /Ув'язнення графа Шептицького/.

Стаття в обороні українського греко-католицького митрополита, якого під час окупації Галичини російськими військами було вивезено в Росію та ув'язнено в Суздальському монастирі. Вперше перекладена

1

В. Г. Короленко. Собрание сочинений в шести томах. Москва, Изд-во "Правда", 1971.

2

Собрание сочинений в десяти томах. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1953-56

на мною на українську мову й уміщена в додаток до цієї праці.

28. 1916. Уголок Галиции в Ростове-на-Дону. /Русския записки. Петроград, 1916, #10, стр. 289-296/.

Про полонених українців-галичан, примусово вивезаних до Ростова, де ними зле опікувався москвофільський "Совет Прикарпатской Руси" на чолі з В. Дудикевичем.

29. 1916. Опыт знакомления с Россией. /Русския записки. Петроград, 1916, #11, стр. 252-253/.

Стаття, в якій Короленко піддав критиці москвофілів у Галичині. Про Галичину він сказав так: "Да, в самой Галиции существует два течения: одно стоит за украинский язык, за созданные уже на нем культурные учреждения, за свободу униатской веры, которая стала уже "верой отцов" для многих поколений. Другое - носит название "москвофилов"... Это течение в меньшинстве..."

30. 1916. Украинский рассказ. /Полное собрание сочинений. Посмертное издание. Харьков - Полтава, ГИЗ Украины, 1922-29. том 22, стр. 272-275/.

Єдине оповідання /не закінчене/, написане українською мовою.

31. 1917-1920. Земли, земли! /Наблюдения, размышления, заметки/. /Современные записки. Париж, 1923, книги: 11-14./

У цьому творі аналізується критично аграрну політику в Росії та в Україні в роках від 1891 до 1920 включно. В ньому автор розглядає Україну, як окрему адміністративну одиницю.

- 32.¹ 1920. Письма к Луначарскому. /Листи до А. Луначарського про большевицьку політику. Переклав В. Дорошенко /Париж, "Задруга", Заграничний Отдел, 1922/. В українському перекладі: ЛНВ, Львів, 1923, ч. 1/.

Шість листів до тодішнього більшовицького комісара освіти, в яких осуджується нова комуністична система в Росії. Україна - жертва цієї системи.

¹ Крім цього В. Короленко ще "написав близько 250 статей, нарисів, кореспонденцій, у яких послідовно відстоював інтереси трудящих України..." /П. Малий. "Україна в публіцистиці В. Короленка". /Жовтень. 1956, #1, стор. 102/.

РОЗДІЛ VI

БІБЛІОГРАФІЯ

Твори В. Короленка російською мовою.

Короленко, В. Г. Полное собрание сочинений... С.-Петербург, Изд. Т-ва А. Ф. Маркс, 1914. 9 томов.

Найповніша збірка творів, що вийшла за життя Короленка. Художні твори розподілені за тематичними циклами /сibirський, український, волзький, румунський тощо./

Полное собрание сочинений. Посмертное изд. Под ред. А. С. и С. В. Короленко, Т. А. Богданович и др. Харьков - Полтава, ГИЗ Украины, 1922-1929.

Заплановане найповнішим виданням творів Короленка. Вийшли наступні томи: 1-5, 7-8, 13, 15-22, 24, 50-51. Видання було припинене.

Собрание сочинений в десяти томах. /Подготовка текста и примечания С. В. Короленко и Н. В. Короленко-Ляхович. Вступ. статья А. Котова./ Москва, Гос изд-во худож. лит-ры, 1953-56.

В основу цієї збірки покладені тексти з Полного собрания сочинений А. Ф. Маркса, 1914, в 9 томах.

Собрание сочинений в шести томах. /Под ред. К. И. Тюнькина./ Москва, Изд-во "Правда", 1971.

У це видання ввійшли деякі нові оповідання, що не були включені в попередні видання.

"Неопубликованная автобиография В. Г. Короленко". /Академия наук СССР. Известия. Серия литературы и языка. Москва, 1957, том 16, вып. 1, стр. 72-75./

Найбільша автобіографія, написана для французького видання творів Короленка, 1894 р. Перевідав з коментарями А. В. Храбровицький.

Дневник. Харьков, Гос. изд-во Украины, 1925-1927. 4 тома.

Найбільше видання щоденних записів Короленка.

Записные книжки /1880-1900/. Редакция и примечания С. В. Короленко и А. Л. Кривинской. Предисловие А. Г. Горнфельда. Москва, Гос. изд-во "Худож. лит-ра", 1935. 526 стр.

Твір охоплює двадцятилітній період діяльності автора. Сюди включені сибірські, нижегородські, румунські та уральські записні книжки.

"Земли, земли! /Наблюдения, размышления, заметки/".
/Современные записки. Париж, 1923, книги: 11-14./

У цьому творі аналізується критично аграрну політику в Росії та Україні в роках від 1891 до 1920.

Избранные письма в 3-х томах. Под ред. и с примечаниями Н. В. Короленко и А. Л. Кривинской. Москва, "Мир", 1932-1936.

Листи Короленка від 1887 до 1920 рр., в яких зустрічаються українські матеріали.

Письма 1888-1921. Под ред. Б. Л. Модзалевского. Петербург, Изд-во "Время", 1922. 352 стр.

Тут зібрані листи до восьми осіб. Включена також автобіографія Короленка, написана для словника письменників, яка була заборонена цензурою.

Письма... И. П. Белоконскому, 1883-1921. Москва, "Задруга", 1922. 115 стр.

Листи до харківського професора, в яких додатково розкривається постать Короленка та його погляди на тодішнє життя.

Письма к А. В. Луначарскому. Париж, "Задруга", Заграничный Отдел, 1922. 61 стр.

Шість листів Короленка до тодішнього більшовицького комісара освіти, в яких осуджується нова комуністична система в Росії. Листи були також видані українською мовою.
/Літературно-Науковий Вісник. Львів, 1923, частина 1./

... О литературе. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1957. 715 стр.

Збірник статей, нарисів та заміток про літературу, рецензії, витяги з щоденників та листування. Включені листування Короленка з українцями та його погляди на українську мову й літературу.

Падение царской власти. /Речь простым людям о событиях в России/. Нью-Йорк, Первое Русское изд-во в Америке, 1918. 48 стр.

Автор коротко переповідає історію царювання династії Романових, осуджуючи кожен їхній вчинок. Він вітає падіння царської влади.

Путешествие в Америку. Наблюдения, размышления, незаконченные рассказы. Москва, "Задруга", 1923. 191 стр.

Збірка, в основному, віддзеркалює враження Короленка з подорожі до Америки.

Украинский рассказ. /Полное собрание сочинений. Посмертное изд. Харьков - Полтава, 1927, том 22, стр. 272-275./

Єдине оповідання /незакінчене/, написане Короленком українською мовою.

Статті

Война, отечество и человечество. Письма о вопросах нашего времени. Москва, "Книгоиздательство писателей", 1917. 55 стр.

"Вера отцов". /Русския записки. Петроград, 1916, #9, стр. 297-303.

"Вера отцов". /1. "Заточение графа Шептицкого". 2. "Вера отцов". Передмова В. Щурата. / Нива, Львів, 1929, #3, стор. 81-93./

"Еретические мысли о единой России". /Утро Юга, Екатеринодар, 1919, 8/21/ сентября, #220./

Стаття також появилася в газеті "Южный Край", що виходила в Харкові. /1919, 1/14/ сентября, #71./

"Заточение графа Шептицкого" /Русския Ведомости. Москва, 1916, 25 октября, #246, стр. 5./

"Опыт ознакомления с Россией". /Русския записки. Петроград, 1916, #11, стр. 252-263./

"О разрубании узлов и об украинстве". /Рідне Слово. Полтава, 1919, 23 серпня, #31.

"Полтавские празднества". /Собрание сочинений в десяти томах. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1953-1956. том 8, стр. 450-456./

"Признаки украинской колонизации на Урале". /Киевская старина. Киев, 1906, том 93, стр. 476-482./

"Сорочинская трагедия". /Собрание сочинений в десяти томах. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1953-1956. том 9, стр. 423-471./

"Котляревский и Мазепа". /Собрание сочинений в десяти томах. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1953-1956. том 8, стр. 373-378./

"Уголок Галиции в Ростове-на-Дону". /Русския записки. Петроград, 1916, #10, стр. 289-296./

Твори Короленка в українських перекладах

Вибрані твори. Переклад з російської за ред. А. Хуторяна. Вступна стаття А. Котова. Київ, Держ. вид-во худож. літ-ри, 1948. 495 стор.

Твори. Переклади під ред. С. О. Єфремова. /Вступні статті: Л. Войтоловського та С. О. Єфремова/. Київ, Держ. вид-во України, 1923. 3 томи.

Твори в чотирьох томах. Переклад з російської. Вступ. стаття і примітки А. Котова. Київ, Держ. вид-во худож. літ-ри, 1953-54.

Томи 1-2 включають 27 художніх оповідань з сибірською, українською та російською тематикою. Томи 3-4 - переклад Історії мого сучасника.

Без языка. Авторизований переклад з російської мови Петра Дятлева. Під ред. Володимира Дорошенка. Львів, Вид-во "Всесвітня Бібліотека", #14, 1918. 175 стор.

"В. Г. Короленко про українську культуру і літературу". Короткий огляд висловлювань. /Вітчизна. Київ, 1953, #7, стор. 162-167./

Література про В. Короленка

Збірники:

В. Г. Короленко в Амгинской ссылке. /Сборник/. Якутск, Якутское гос. изд-во, 1947. 95 стр.

В. Г. Короленко в воспоминаниях современников. /Предисловие, подготовка текста и примечания Т. Г. Морозовой./ Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1962. 653 стр./

В. Г. Короленко. Жизнь и творчество. Сборник статей под ред. А. Б. Петрищева. Петербург, "Мысль", 1922. 190 стр.

Памяти Вл. Г. Короленко. Под ред. В. А. Мякотина. Москва, "Задруга", 1922. 134 стр.

Нижегородский сборник памяти Вл. Гал. Короленко. Ред. комис-

сия: М. А. Вязьмин, В. Н. Золотницкий, А. И. Звездин, А. Н. Свободов, Н. П. Ульянова. Нижний Новгород, Изд. Нижегородского Губсоюза, 1923. 240 стр.

Монографії:

Балабанович, Е. В. Г. Короленко. 1853-1921. Под ред. В. Бонч-Бруевича. Москва, Гос. лит. музей, 1947. 168 стр.

Батюшков, Ф. Д. В. Г. Короленко как человек и писатель. Москва, "Задруга", 1922. 124 стр.

Беренштам, В. В. В. Г. Короленко как общественный деятель и в общественном кругу. Берлин, "Москва", 1922. 107 стр.

Бялый Г. В. Г. Короленко. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1949. 370 стр.

Богданович, Т. А. Биография В. Г. Короленко. /1853-1917/. Харьков, ГИЗ Украины, 1922. 154 стр.

"В. Г. Короленко в последние годы жизни".
/Былое, Москва, 1922, #12, стр. 210-231/.

Григорьев, Рафаил. В. Г. Короленко. Москва, Гос. изд-во, 1925. 143 стр.

Дерман, А. Жизнь В. Г. Короленко. Детиздат, 1946. 142 стр.

Донской, Я. Е. В. Г. Короленко; очерк полтавского периода жизни и деятельности писателя, 1900-1921. Харьков, Харьковское книжное изд-во, 1963. 214 стр.

Евстратов, Н. Г. В. Г. Короленко в Уральске; критико-биографический очерк. Алма-Ата, Казахское гос. изд-во худож. лит-ры, 1961. 94 стр.

Ефремов, Сергій. Фатальный вузол. /Відбиток з "Ради"/. Київ, Вид-во "Вік", 1910. 96 стор.

Козловский, Л. С. Владимир Короленко как художник и мыслитель, Изд. 2. Москва - Берлин, Изд-во "Возрождение", 1922. 55 стр.

Котов, А. К. В. Г. Короленко; очерк жизни и литературной деятельности. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1957. 85 стр.

Короленко, С. В. Десять лет в провинции. Ижевск, Изд-во "Удмуртия", 1966. 220 стр.

Книга об отце. Вступ. статья А. Западова.
Ижевск, Изд-во "Удмуртия", 1968. 382 стр.

Крутікова, Н. В. Г. Короленко та українська література. Київ, Т-во для поширення політичних та наукових знань Української РСР, 1955. 24 стор.

Кулик, Л. С. Сибирские рассказы В. Г. Короленко. Киев, Изд. АН УССР, 1961. 58 стр.

Летов, Б. Д. В. Г. Короленко - редактор. Ленинград, Изд-во Ленинградского университета, 1961. 216 стр.

Малий, П. Д. В. Г. Короленко й Україна. Львів, Книжково-журнальне вид-во, 1958. 190 стор.

Україна в публіцистиці В. Г. Короленка. Київ, АН УРСР, 1958. 114 стор.

Миرونнов, Г. М. Короленко. Москва, Молодая гвардия, 1962. 364 стр.

Ростов, Н. М. В. Г. Короленко. Москва, Худож. лит-ра, 1965. 110 стр.

Шаховская, Н. В. Г. Короленко. Опыт биографической характеристики. Москва, Книгоизд-во К. Ф. Некрасова, 1912. 190 стр.

Праця детально аналізує життя Короленка від народження до 1910 р., а також включає вичерпну бібліографію всіх його праць та праць про нього.

Статті:

Азадовский, М. К. "Якутия в творчестве Короленко. Поэтика "гиблого места"". /М. К. Азадовский. Статьи о литературе и фольклоре. Москва, Гос. изд-во худож. лит-ры, 1960. стр. 489-546./

Айхенвальд, Юлий. "Короленко". /Ю. Айхенвальд. Силуэты русских писателей. Изд. 4. Берлин, "Слово", 1923. том 3. стр. 22-30./

Балабанович, Е. "В. Короленко - защитник народов, угнетенных царизмом". /Дружба народов. Москва, 1947, кн. 14, стр. 184-194./

Баранов, И. Т. "Украинская тематика в художественном творчестве Короленко 80-х годов". /Научные записки Київського пед. інституту. Київ, 1959, том 31, стор. 217-233./

"Рассказ В. Г. Короленко Без языка /Творческая история и сравнительный анализ двух редакций/". /Ученые записки Ровенского гос. пед. института. Ровно, 1961, выпуск 6, стр. 62-99./

- Власова, З. И. "Этнографические интересы В. Г. Короленко".
/Советская этнография. Москва, АН СССР, 1960. #4, стр. 121-136./
- "Рассказы В. Г. Короленко о бродягах и фольклор". /Русский фольклор; материалы и исследования. Москва, АН СССР, 1959. том 4, стр. 240-267./
- "Фольклорные записи В. Г. Короленко". /Русский фольклор; материалы и исследования. Москва, АН СССР, 1957. том 2, стр. 186-219./
- Войтоловський, Л. "В. Г. Короленко; вступна стаття". /В. Г. Короленко. Твори. Переклад з російської під ред. С. О. Єфремова. Київ, Держ. вид-во України, 1923. том 1, стор. VII-XXVIII./
- Гейштор, Л. К. "Короленко і Україна". /Зоря Полтавщини. Полтава, 1949, 27 липня, #149./
- Горький, А. М. "В. Г. Короленко". /А. М. Горький. Про літературу. Переклад з російської. Київ, Держ. вид-во худож. літ-ри, 1954. стор. 159-176./
- Городецкий, С. М. "В. Г. Короленко и его художественный метод". /Наши дни. Москва, 1922. том 2, стр. 333-349./
- Давидова, Є. М. "Письменник-борець". /До 35-річчя з дня смерті В. Г. Короленка/. /Вісник Академії наук УРСР. Київ, 1956. #12, стор. 42-51./
- Добрянський, Михайло. "Проблема Короленка". /Листи до приятелів. Нью Йорк, 1966, #163-164, кн. 11-12, стор. 53-55./
- Дорошенко, Володимир. "Володимир Короленко". /В. Г. Короленко. Без язика. Авторизований переклад з російської П. Дятлева. Під ред. Володимира Дорошенка. Львів, Вид-во. "Всесвітня Бібліотека", #14, 1918. Вступна стаття./
- Єфремов, С. О. "Великий гуманіст". /В. Г. Короленко. Твори. Переклад з російської під ред. С. О. Єфремова. Київ, Держ. вид-во України, 1923. том 1, стор. XIX-XI VI. Передмова./
- Каминский, В. И. "Романтика поисков в творчестве В. Г. Короленко". /Русская литература. Москва, 1967. #4, стр. 79-156./
- Капустин, В. "В. Г. Короленко - громадський діяч і публіцист". /Дніпро. Київ, 1953, #7, стор. 109-116./
- Короленко, С. В. и Гейштор, Л. К. "Короленко и украинская культура". /Советская Украина. Київ, 1954, #9, стор. 161-169./
- Кравцов, Н. И. "В. Г. Короленко". /История русской литературы второй половины XIX века. Москва, Изд-во "Просвещение", 1966. стр. 609-634./

- Кулик, Л. С. "Ідейно-творчі шукання молодого Короленка".
/ Радянське літературознавство. Київ, 1960, #3, стор.68-82./
- Кирилюк, З. "Життя і творчість В. Г. Короленка". /До сторіччя з дня народження/. / Вісник Академії наук УРСР. Київ, 1953, #7, стор. 24-30./
- Лазурский, В. Ф. "Украинский элемент в творчестве В. Короленка".
/ Одесса. Высшая школа. Ученые записки отделения юмани-тарно-общественных наук. 1922, выпуск 2, стр. 55-60./
- Лаврецкий, А. "Короленко Владимир Галактионович". / Литературная энциклопедия. Под ред. А. Луначарского и др. Мос-ква, 1929- том 5, стр. 482-498./
- Летов, Б. "Короленко в Америке". / Звезда. Москва, 1953, # 7, стор. 143-149./
- Лотоцький, Олександр. "Між двома душами". /О. Лотоцький. Сторінки минулого. Нью-Йорк, Видавн. Української Православної Церкви, 1966. том 2, стор. 441-451./
- _____ /Білоусенко, О. псевдо./ "Шевченко в освітленні російського письменника". / Рада. Київ, 1908, # 87./
- Луначарский, Анатолий. "Владимир Галактионович Короленко".
/А. В. Луначарский. Собрание сочинений в восьми томах. Москва, Изд-во худож. лит-ры, 1963. том 1, стр. 376-391./
- Люксембург, Роза. "Душа русской литературы". /Р. Люксембург. Статьи о литературе. Москва, "Академия", 1934. стр. 100-146./
- Маслов, В. "В. Г. Короленко.. / До 25-ліття з дня смерті/".
/ Вісник Академії наук УРСР. Київ, 1947, #1, стор. 41-53./
- Миксон, Е. К. "Короленко и украинский фольклор". / Наукові записки Запорізького пед. інституту. Запоріжжя, 1957, том 4, стор. 16-31./
- Минский, Николай. "Короленко и Гоголь". / Грани. Берлин, 1923, #2, стр. 161-176./
- Овсянико-Куликовский, Д. Н. "В. Г. Короленко". /Д. Н. Овсянико-Куликовский. Собрание сочинений. СПб, "Прометей", 1911, том 9, стр. 5-44./
- Ушеренко, Т. "Короленко і Україна". / Вітчизна. Київ, 1946, #12, стор. 168-174./
- Щурат, Василь. "Памятка по речникови покривджених". /Вступна стаття до статей В. Короленка "Вера отцов" і "Заточеніє графа Шептицького"/. / Нива, Львів, 1929, том 24, #3, стор. 81-94./

Бібліографії:

- Академия наук СССР. Институт русской литературы. "Короленко Владимир Галактионович". /История русской литературы конца XIX - начала XX века. Библиографический указатель. Под ред. К. Д. Муратовой. Москва - Ленинград, Изд-во Академии наук СССР, 1963. стр. 256-271./
- Бойко, І. З. Короленко і Україна. Бібліографічний покажчик. Київ, Вид-во Академії наук УРСР, 1957. 45 стор.
- Бялый, Г. А. и Ульман, М. И. "Короленко В. Г." /Краткая литературная энциклопедия. Москва, Академия наук СССР, 1966. том 3, стр. 756-757./
- Венгеров, В. С. "Библиографический указатель произведений В. Г. Короленко и литературы о нем". /Жизнь и литературное творчество В. Г. Короленко. Петроград, "Культура и свобода", 1919, стр. 98-140./
- Калинович, Іван. "Важніші твори В. Короленка в українському перекладі". /В. Г. Короленко. Без язи́ка. Авторизований переклад з російської мови Петра Дятлева. Під ред. Володи́мира Дорошенка. Львів, Видавн. "Всесвітня Бібліотека", #14, 1918./
- Лаврецкий, А. "Библиография о Короленко". /Литературная энциклопедия. Москва, 1929- Под ред. Луначарского и др. том 5, стр. 497-498./
- Москва. Центральный государственный литературный архив СССР. Короленко Владимир Галактионович /1853-1921/. Опись документальных материалов личного фонда #234. Под ред. Н. Л. Бродского. Москва, 1949. 22 стр.
- Пиксанов, Н. "Обзор литературы о В. Г. Короленко". /Печать и революция. Москва, 1922, том 2, кн. 2/5/, стр. 181-192./
- Руманова, Л. Ю. Владимир Галактионович Короленко, 1853-1921. Памятка читателю. Научная редакция А. Котова. Москва, Библиотека им. В. И. Ленина, 1953. 60 стр.
- Степанов, А. Н. Список литературы о В. Г. Короленко. Основные библиографии и описания рукописей В. Г. Короленко, перечень энциклопедий, собраний сочинений, хрестоматий, сборников, отдельных выпусков "Литературного наследства". Москва, Академия наук СССР. Институт русской литературы, 1968.

/Машинопис. Отримано від завідувачого бібліотеки Інституту російської літератури А. Н. Степанова. Зберігається в слов'янському відділі бібліотеки Манітобського університету./

Переклади англійською мовою:

Korolenko, V. G. Makar's dream and other stories... Translated from the Russian with an introduction by Marian Fell. New York, Duffield and Co., 1916, 297 p.

The history of my contemporary. Translated and abridged by Neil Parsons. London, Oxford University Press, 1972, 255 p.

Статті про Короленка англійською та польською мовами:

Baranski, Zbigniew. "Włodzimierz Korolenko i literatura polska". /Slavia orientalis. Warszawa, 1959, #2-3, s. 3-33./

Kotov, A. "Vladimir Korolenko. (In commemoration of the centenary of his birth)" /Soviet literature. Moscow, 1953, #8, p. 67-74./

Mirsky, D. S. "Korolenko". /D. S. Mirsky. A history of Russian literature from its beginnings to 1900. New York, Vintage books, 1958, p. 355-358./

Moser, Charles A. "Korolenko and America". /The Russian review. New York, 1969, v. 28, #3, p. 303-314./

Persky, Sergei. "Vladimir Korolenko". /S. Persky. Contemporary Russian novelists. Translated from the French by F. Eiseman. London, Frank & Cecil Palmer, 1915, p. 76-107./

Umanski, Dmitrii. "Vladimir Korolenko". /The living age. New York, 1922, v. 313, p. 92-99./

Праці про Греко-Католицьку Церкву:

Lencyk, Wasyl. The Eastern Catholic church and czar Nikolas I. Rome, Ukrainian Catholic University Press, 1966.

Мельгунов, С. П. "Из истории воссоединения униатов в России". /Голос минувшего. Москва, 1915, #10, стр. 1-31./

Pelesz, Julian. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Wien, W. Heinrich, 1878-1880. 2 b.

- Полонська-Василенко, Н. і Чубатий, М. "Історія церкви".
/Енциклопедія українознавства в двох томах. Під ред.
В. Кубійовича і З. Кузелі. Мюнхен - Нью-Йорк, НТШ, 1949-
том 1, стор. 601-621./
- "Унія". /Энциклопедический словарь. Издатели: Ф. А. Брокгауз,
И. А. Ефрон. С.-Петербург, Тип. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон,
1902, стр. 818-833./
- Федорів, Юрій. Історія церкви в Україні. Торонто [Ukrainian
Catholic Church in Canada] 1967. 362 стор.
- Ядїй, Н. "Из практики обращения униатов". /Украинская жизнь.
Москва, 1916, #1, стр. 49-67./